

СЛУГА

ПАНА ГРАФА

ПОВІСТЬ

Розділ I

Про своїх кузин-аристократок мій пан висловлювався досить різко й соковито, проте мені зачіпати цю тему не дозволяв.

І все ж таки я думав про них те саме, що й він, бо за довгі роки служби в палаці мені доводилося дещо чути про сімейні таємниці людей «блакитної крові». Щоправда, одного разу я таки необережно висловився про панових кузин, і він добряче вилаяв мене, закінчивши свою тираду прислів'ям про «хама й пана». Відтоді я вирішив тримати язика за зубами. Ненавиджу, коли мене лають безневинно. Нічого не вдієш, йому можна говорити що завгодно, бо він — один із найбільших аристократів нашого краю, а мені краще мовчати, я — простолюдин... Не варто доводити те, що давно всім відоме.

Мій пан часто нарікав на зрадницю-природу, яка його, нащадка славетного роду Речі Посполитої, наділила незavidною зовнішністю. Зате на розум він не скаржився.

Я звичайно, не маю на увазі того, що він закінчив два факультети — один у Сорбон-

ні, другий — в Оксфорді, бо давно переконався, що ідіоти трапляються і серед тих, хто має в кишені диплом. Що ж стосується графа, то він відзначався чималою такою допитливістю, глибоким знанням людей і життя. Саме тому я і любив з ним погомоніти й мушу сказати, що граф теж любив поговорити зі мною на різні теми.

— Знаєш, Леоне, — сказав він якось мені, — з такою фізіономією, як у мене, важко буде пережити війну. Хоч добровільно йти в звіринець. Гітлерівці — прихильники раси, а я цим, на жаль, похвалитися не можу. Пам'ятаєш пригоду, що трапилася рік тому в Берліні?

— Аякже, пане граф, — відповів я, — ще трохи, і ваші спадкоємці мали б із чим податися до Монте-Карло.

Справді, та пригода була таки досить сумна. Ми їхали з Варшави до Парижа, і графові заманулося зблизька глянути на гітлерівців. Доки він сидів за кермом свого спортивного роллс-ройса, все було добре. По дорозі я показував наші документи, а граф кидав з-під окулярів накази й робив мені зауваження прекрасною німецькою мовою з віденським акцентом.

На контрольних пунктах гітлерівці виструнчувалися перед нами й скидали вгору руки з верескливим «хайль Гітлер». Мюнхенським пивоварам невимовно імпонувало аристократичне походження графа, мабуть, тому, що самі вони повипадали сороці з-під хвоста. А граф, як, зрештою, і вся аристо-

кратія світу, був родичем їхніх рицарів-загарбників, таких як Гольштейн та Доннесмарк, у його жилах текла навіть домішка крові самих Гогенцоллернів. Це було широко відомо, тому ми їхали дорогами великої Німеччини триумфально, навіть з почестями, хоча наша подорож мала виключно приватний характер. Як тільки наш блакитний роллс-ройс зупинився біля готелю «Адлон» в Берліні, назустріч нам вибігла ціла юрба слуг у лівреях, обшитих галунами. Зайнявши розкішний номер на другому поверсі, граф викупався у ванні і, переодягнувшись, пішов до ресторану.

Давши кельнерам потрібні вказівки, я саме вийшов з кухні з першою стравою на таці,— граф не любив, щоб його обслуговував хтось інший, — і раптом побачив обличчя мого пана, побагровіле від злості. Навпроти нього стояв, спершись руками на стілку, якийсь поставний молодик у мундирі есесівця. За мить я побачив, що граф розірвав серветку, якою хотів був застелити собі коліна, і жбурнув її в обличчя гітлерівцеві. Все це діялось за якихось два кроки від мене. В руці гітлерівця блиснув револьвер. Цивільні й військові, що сиділи за сусідніми столиками, посхоплювалися з місць. Десь у глибині зали скрикнула жінка.

Я випустив тацю, кинувся вперед і схопив німця за кисть руки. Почувся хрускіт кісточок. Револьвер упав на тарілку, яка розбилася на друзки, а німець аж зігнувся від болю. Не даючи йому опам'ятатися, я рвонув його до себе, другою рукою схопив за комір, підняв угору й швидко вийшов із зали. За дверима я кинув його на руки отетерілим від жаху коридорним, відтак поправив на собі смокінг і, повернувшись до графа, став за його крісло. Біля столика вже стояв, тремтячи від хвилювання, директор готелю. Розгублено розводячи руками, він перепрошував графа й водночас пояснював присутнім фатальну помилку гітлерівця. Незважаючи на це, відвідувачі, особливо військові, вороже зиркали на графа. Мій вчинок викликав у них бурю протесту й гніву. Кілька військових не приховували свого наміру випроводити мене за двері. Я запитально глянув на графа — він підвівся і різким голосом наказав директорові готелю:

— Прошу з'єднати мене з міністром Геббельсом. негайно! — і, кивнувши мені головою, попрямував до свого номера.

Ім'я всесильного міністра пропаганди рейху справило відповідне враження. Руки, які вже хапали мене за комір і плечі, безвільно опустилися.

Вийшовши з зали, ми побачили у вестибюлі молодика, який лежав на двох зсунутих докупі кріслах. Його оточила прислуга.

Порт'є викликав по телефону швидко допомогу. Молодик ревів од болю.

Нараз на парадних дверях з'явилось двоє поліцаїв. Помітивши їх, граф відвернувся і смикнув мене за рукав:

— Ходімо скоріше!

А коли ми опинилися в номері, звелів:

— Замкни двері на ключ і не відчиняй, поки я не дозволю.

Відтак усівся в крісло й присунув до себе телефон, а я пішов до ванни, щоб почистити штани — вони були заляпані майонезом.

Крізь прочинені двері до мене долинав сердитий голос графа, що розмовляв по телефону. Та про що саме він говорив, я так і не розібрав. Коли я вийшов з ванни, граф уже поклав трубку.

— Двері можеш уже відімкнути, — звернувся він до мене, — і принеси мені сюди обід.

Коли я спускався вниз, на кухню, троє кельнерів, що тихо гомоніли між собою, швидко розступилися. Я пройшов повз них, відчуючи на собі їхні погляди. Раптом один із них підбіг до мене і, люб'язно відчиняючи двері, що вели до кухні, прошепотів:

— Як це ви умудрилися? В того лайдака зламана рука!

— I am sorry! — відповів я по-англійському.

Кельнер усміхнувся і сказав теж по-англійському:

— Я вами захоплений! Ви зробили дуже добре. То був нестерпний тип. Він завжди цікався до відвідувачів і зчиняв бешкети.

— Тепер йому буде важче робити це, — спокійно зауважив я.

— О, тепер йому кінець! — зареготав кельнер і зачинив за мною двері.

Я замовив обід і почав розкладати на таці прибор. Мене обслуговували з надмірною ретельністю. Головний кухар заглядав мені у вічі і промовляв медовим голоском. Кухарі зиркали в мій бік, не перестаючи працювати. А кілька чоловік навіть усміхнулися мені люб'язно і водночас із острахом. Почуття самотності, яке було охопило мене, зраз розвіялося, я зрозумів, що навколо мене є люди, які ще не зовсім здалися на волю Гітлера й третього рейху.

Коли я повернувся в номер з обідом, у графа сидів гість — вищий офіцер, також у мундирі есесівця. Угледівши мене, він обірвав пишну фразу, якою від імені Геббельса перепрошував графа за інцидент, й окинув мене зацікавленим поглядом. Хвилину помовчавши, він докінчив розмову, віддав графові честь і вийшов.

Вранці ми виїхали з Берліна. Мене це нітрохи не здивувало.

Згадавши цю історію, я закінчив витирати письмовий стіл і попрямував до дверей.

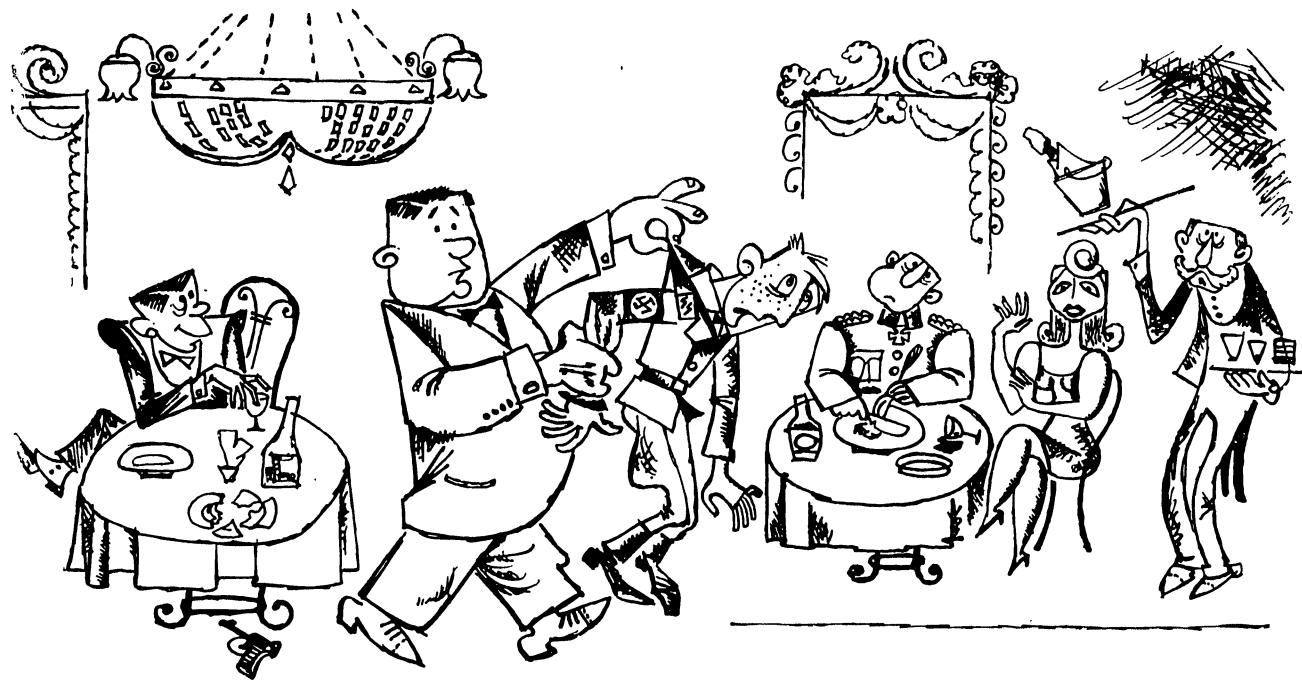
— Леоне! — покликав мене граф. — Скажи шоферові, щоб приготував машину. За дві години їдемо до Варшави.

Я чекав цього рішення з дня на день, відколи вибухнула війна. Хоча графа і було звільнено від військової повинності з огляду на стан здоров'я, в селі йому не сиділося. Я вважав, що причина графівого неспокою в значній мірі полягала в тому, що він був неодружений. Маючи постійний закордонний паспорт з гарантованими безтерміновими візами багатьох країн, — такий паспорт він роздобув і для мене, — граф кілька разів на рік несподівано виїжджав за кордон на своєму блакитному роллс-ройсі. Ми ніколи не відчували якихось фінансових труднощів, бо майже в усіх банках європейських столиць у графа були чималі рахунки. В Італії, у Франції та в Іспанії він мав навіть власні вілли на морському узбережжі, де, мов у раю, жили графські слуги, що бачили свого благодійника кілька разів протягом року. Вся їхня робота, за яку вони одержували високу платню, полягала в тому, щоб кожного дня проїхатися пилососом по кількох перських килимах та гобеленах і підмести стежки в парку навколо вілли. Отож нема нічого дивного в тому, що коли ми підїжджали до брами такої вілли, нас дуже привітно зустрічали і намагались одразу ж відгадати всі наші забаганки. Треба сказати, що граф умів підбирати слуг і водночас тримати їх в руках. Він не кричав, не вередував, а говорив просто, так, що нікому навіть на думку не спадало знехтувати його розпо-

рядженням чи забути про нього. Причому, як правило, граф не давав слугам багато розпоряджень і ніколи не переобтяжував їх працею. Під час розмов зі мною він іноді любив повторювати, що праця — біблейське прокляття і що в майбутньому люди доручать її машинам, а самі займатимуться філософуванням і подорожуватимуть по світу.

Мені це дуже подобалося, і тому, крім своїх безпосередніх обов'язків, пов'язаних з обслуговуванням графа та прибиранням його кабінету, я намагався нічого не робити, чекаючи епохи машин. З прислугою на батьківщині граф завжди мав клопіт і казав, що поляки найгірше виконують свої службові функції, бо їм у цьому заважає надмірно розвинений національний індивідуалізм.

Кожен з нас чудово знав, що і як треба робити, і мав свою систему праці, яка час-то зводилась до байдикуння. Так було і з прислугою в нашому Ланцутському маєтку. Люди приходили і йшли геть так часто, що деколи, побачивши незнайомця в палаці, я запитував, що він тут робить і хто він такий. Коли справа стосувалася покоївок, які після певної фамільярності з мого боку ставали занадто нахабними й вимогливими, що в свою чергу іноді завдавало клопоту, то це було непогано. Постійні зміни у їхньому складі не дозволяли їм сваритися і, на радість усім, розряджали атмосферу. Причому граф, звільняючи слуг, виплачував їм річну зарплату без огляду на те, чи працював хтось у нього цілий рік, чи тільки один місяць. Це був широкий жест заможного пана,

який не любив вислуховувати скарги й нарікання. Отож плинність серед покоївок була мені на руку, і переміна жінок у маєтку теж імпонувала мені. Не знаю, чи граф здогадувався про це, чи ні, але деколи він якомсь дивно поглядав на мене й називав гультяєм. Гідності моєї це не ображало, до того ж у голосі графа бриніли приятні нотки. І тільки коли я став тимчасовим коханцем однієї княгині й звістка про це дійшла до графових вух, хоча ми з нею тримали це в глибокій таємниці, він почав дивитися на мене до певної міри роздивовано, а до слова «гультяй» додав «пся крев». Треба віддати йому належне: він ніколи не розпитував про подробиці моїх любовних пригод. І правильно робив, бо, як джентльмен, я все одно нічого не сказав би йому.

Крім мене в графа було зовсім мало людей, які служили б у нього кілька чи кільканадцять років. Я, звичайно, маю на увазі тільки домашніх слуг, бо в управлінні маєтку граф не втручався ніколи, передавши всю повноту влади своєму управителеві. А маєток був величезний: понад дві тисячі влук¹ орної землі і стільки ж лісу. Крім того, йому належали чотири винокурні, десять дискових млинів і сім цукрових заводів. Якщо до цього додати капітали, вміщені у численні банки, й участь в акціонерних товариствах, розкиданих по всьому світу, то граф, без сумніву, був найбагатішою партією в Європі. Та все ж небагато знаходилося жінок, які виявляли бажання вийти за нього заміж. Все це спричинилося до того, що граф став ди-ваком.

Окрім домашніх слуг і армії городників, що доглядали його розкішний парк та величезні оранжереї, граф утримував духовий оркестр, який складався з тридцяти музикантів. Всі вони були майстрами своєї справи: чудово грали на валторнах, сурмах, гобоях і флейтах. Інструменти належали графові, який випишував їх із закордону й платив за них величезні гроші. Керував оркестром капельмейстер. Він щодня проводив репетиції з музикантами й постійно оновлював репертуар музичними новинками світу. Найчастіше оркестр виконував марші різних народів. Мій пан настільки захоплювався музикою, що часто сам брав участь у репетиціях оркестру, з пафосом б'ючи в барабан. Спостерігаючи деколи цю сцену, я переконувався, що істотної різниці між гідністю і блаженством немає. Коли граф гупав у барабан, на обличчі його з'являвся ангельський вираз, і в такі хвилини важко було навіть уявити собі, що ця людина вміла належно поводитися в княжих і королівських

палацах. І все ж саме там він дивував присутніх елегантністю своїх жестів та вмінням підтримувати розмову. А тут граф барабанив, як шістнадцятилітній хлопчисько, пильно стежачи за паличкою капельмейстера, що давав знаки, коли барабан може вступити в гру. Не скажу, щоб авторитет графа зростав у моїх очах завдяки таким «артистичним» виступам, хоча, як твердить французьке прислів'я, «ніхто не був героєм в очах своєї дружини й куховарки».

Оркестрантів одягали просто-таки фантастично. Граф замовив їм військові мундири епохи князя Юзефа Понятовського, з розкішним позументом, еполетами й золотими гудзиками з гербом.

Пан мій був віруючий католик. На чолі свого оркестру він щонеділі марширував до костьолоу, розташованого за кілометр від нашого палацу. Це видовище приваблювало безліч зівак — під час походу оркестр безугавно грав марші.

У костьолі в графа був власний вітвар — там уся процесія вишиковувалася, як на параді. Після відправи оркестр марширував назад до палацу і грав легкі мелодії.

Найчастіше публічні виступи оркестру на цьому кінчалися, бо граф, влаштуваючи в палаці урочистий бенкет чи прийом, випишував з Варшави професійний смичковий оркестр. Це здавалося мені цілком слушним, бо труби й валторни якомсь не дуже пасували до фраків і смокінгів.

Другою характерною слабкістю мого пана була гра «в кокарду», яку він страшенно любив. Ця дивна розвага провадилася в закритому манежі на дресированих конях. У ній брали участь сім вершників, одягнених у барвисті костюми жокеїв. Вершники сиділи на неосідланих конях. Один із них — переважно сам граф — на ліве плече чіпляв кокарду. Гра полягала в тому, що решта вершників на повному галопі намагалися зірвати кокарду, з якою він од них утікав. Вершники при цьому часто падали з коней. Кілька разів я бачив на власні очі, що граф лежав на тирсі, якою був посипаний манеж. Однак коні були чудово видресировані й вершникові нічого не загрожувало: як тільки він падав, кінь зупинявся, як укопаний. Тому гра в кокарду завжди проходила дуже гостро й викликала багато емоцій, як у вершників, так і в болільників — титулованих сусідів графа та родичів, які часом гостювали в нашому палаці.

Взимку граф влаштуував так званий «саний баланс». Пара чудових рисаків тягнула цілий саний поїзд. На перших санях завжди сидів граф, правуючи кіньми. Запрошені гості розташовувалися на решті саней. Починалася шалена їзда заздалегідь обра-

¹ Влук — польська міра земельної площі, дорівнює приблизно 16,5 га.

ною дорогою, що бігла лісами і полями Ланцутського маєтку. На кожному повороті граф цвюхав коней батогами, і тієї ж миті останні сани злітали в повітря. Бідолаха-погонич, хоч як він пильнував і опирався, перекидався в замет разом із саньми, зі своєю князівською митрою чи графською короною. Таким чином з кожним поворотом санний поїзд ставав коротший.

Окрім цієї пристрасті, в мого пана було ще так зване «хоббі», відоме у всій Європі так само, як наш кінний завод. Це була колекція, скоріше музей понад трьохсот різноманітних кінних екіпажів. Серед них можна було побачити карети XVIII століття, на яких графові предки їздили в гості. Зсередини вони були оббиті оксамитом, мали відкидні підніжки, теж обтягнені тканиною. Поряд стояли гарні чотириколісні екіпажі в стилі а ля Домон, подібні до човна. Зберігалися в музеї й давно вийшли з моди мисливські візки XIX століття, що призначалися для дам. Від сонця дам захищали фантастичні балдахіни. В музеї також були брички, візки, тільбюрі, ландо, фаєтони найрізноманітніших зразків, на багатьох з яких збереглися герби з чистого золота чи срібла. Все це стояло у велетенському залі під скляним куполом. Одверто кажучи, я трохи хвилювався, коли заходив до цього музею. Мені здавалося, що за мить я почую ляскіт батога, цокіт невидимих коней і побачу чийось руку з мережаним манжетом, що відхилиє дверцята карети. На козлах мені ввижався форејтор у трикутному капелюсі й куцо́му фракці. Одне слово, мені здавалося, що ці давні екіпажі оточені якимись чарами. Графські автомобільні гаражі не справляли на мене такого враження.

У графа було вісімнадцять автомобілів найславетніших фірм світу: чотири роллс-ройси, три іспано-сюїзи, п'ять мерседесів, два лінкольни, два крејслери і ще якісь машини, марок яких я не пам'ятаю. В цій «автомобільній стайні» були лімузини, торпеди й гоночні машини. Та найбільше граф любив і найчастіше користувався блакитним роллс-ройсом, за кермом якого він часто сидів сам. Решта машин майже весь час стояли в гаражі — деколи ними користувалася, за спеціальним дозволом графа, адміністрація маєтку.

Про роллс-ройс дбав Павел, якого граф свого часу посилав навіть до Англії з метою досконалішого вивчення автомобільних двигунів цього найзнаменитішого в світі заводу: адже його клієнтами були виключно королі, князі, президенти держав, диктатори й мільйонери. Звісно, що з такою машиною не траплялось прикрих несподіванок, і деякі лондонські лорди їздили на них без ремонту по п'ятсот тисяч кілометрів.

Нарешті, останньою слабкістю мого пана графа були дві тисячі костюмів, якими було забито шафи з червоного дерева в гардеробній палацу. Шість гардеробників наглядали за цим складом фраків, смокінгів, мисливських костюмів, костюмів для прогулянок, вечірніх костюмів, костюмів для верхової їзди, костюмів спортивних і навіть мундирів дипломата: свого часу графові доводилось півроку виконувати функції польського посла в Парижі, — і з цієї нагоди він наказав пошити собі дванадцять мундирів. Крім того, в гардеробі висіло понад шість тисяч краваток, відповідна кількість черевиків і білизни. Усе це були досить дорогі речі: адже навіть найдешевша краватка коштувала два—три долари. Граф наслідував звички англійської аристократії й перевдягався три, а то й чотири рази на день.

Якщо зранку він їхав оглядати свої маєтності, то надягав костюм для верхової їзди. Повернувшись, він переодягався в костюм для прогулянки, або в спортивне вбрання; увечері граф надягав темний костюм, а вечеряти сідав завжди у смокінгу. Навіть якщо в маєтку не було гостей.

Для докладнішої характеристики постаті мого пана мушу сказати кілька слів ще про одну його пристрасть, можливо, найбільш екзотичну. Раз на рік граф виїжджав до Північної Родезії чи до Конго і полював там на левів. Їхав він завжди сам і навіть мене не брав з собою, бо під час таких полювань, організованих, як правило, англійцями, мисливцям давали добре вишколених слуг негритянського походження, що вільно володіли англійською мовою. Мені розповідали, що все там було надзвичайно цікаве й приємне. Навіть мандрівка мисливців і слуг джунглями подібна була до прогулянки Єлсейськими Полями в Парижі. Самі лови також проходили дуже спокійно, і я підозрював, що левів задалегідь ловили в сіті, робили їм спеціальний укол і тоді випускали на мисливські засідки лагідних, мов ягнят. Мабуть, після кожного пострілу, часто не зовсім влучного, лев приголомшено падали, чекаючи, доки рука лорда чи князя зволить добити їх. Згодом я пересвідчився, що моя підозра була справедлива, бо якість почув уривок розмови між князем Янушем Радзівіллом і моїм паном. В ній ішлося про те, що в Африці є англійські підприємці полювання, які за «скромну» плату сумою в три тисячі фунтів стерлінгів забезпечують першому-ліпшому аматорові відповідну дозу емоцій разом із шкурою лева, навіть у тому випадку, якщо куля потрапила в дерево, а звір, задерши хвоста, утік. Відтоді я іншими очима почав дивитися на екзотичні

трофеї мого пана, який після кожної подорожі до Африки наказував розвішувати на стінах у вестибюлі привезені лев'ячі шкури.

Уроцисті прийоми в нашому Ланцутському палаці досить часто відбувалися через «політичну необхідність», як говорив граф. Під час таких прийомів у сорока розкішно обставлених покоях вирував барвистий натовп полковників і генералів, іноземців з дипломатичного корпусу в Варшаві, воєвод та міністрів. Крім цього, граф запрошував на прийом зірок театрального й літературного світу, аби розрядити офіційну атмосферу й розвіяти кепський настрій, що, як бабине літо, тягнувся за кожним державним чиновником. До того ж, спеціальні літаки привозили з Парижа балетні трупи й співачок ревію з Відня, які створювали безтурботну атмосферу радості і веселощів. Однак причиною справжньої веселості була польська горілка, змішана з французьким шампанським. Між людьми танув лід, спадали маски зарозумілості та поваги, і всі в міру насичення алкоголем розігрували «братерство» людства. Як правило, все кінчалось так само, як і випивки в корчмах. Хтось когось заїхав у пику, хтось із кимось пив на брудершафт; траплялося й таке, що хтось у когось цупив гаманець з грошима. Потім слуги до ранку чистили забльовані фраки та мундири й виносили з палацу графових гостей, розсаджуючи їх по машинах. А наступного дня вся преса з захопленням писала, що в Ланцутському палаці графа Потоцького відбулося традиційне гуляння.

Деколи граф влаштовував прийоми з нагоди приїзду до Польщі якоїсь визначної чи коронованої особи. Завдяки цьому в нашому палаці гостювали герцоги Віндзорський і Кентський, королева Голландії, граф з Парижа — претендент на іспанський трон, а з дрібніших «напівбогів» — Герман Герінг і Йозеф Геббельс. Однак такі прийоми були скоріш офіційні, ніж веселі — все тонуло в повені світла й квітів. Найбільше квіти зачаровували голландську королеву й Герінга. А якщо до цього додати першорядну кухню, в якій творилися справжні кулінарні чудеса за рецептами й під особистим наглядом найзнаменитішого кухаря Франції, запрошеного на кілька днів за «скромний гонорар» у п'ять тисяч доларів, то можна сміливо сказати, що граф надійно завоював серця й шлунки наших високопоставлених гостей.

Якось мені випала сумнівна честь — граф наказав особисто мені обслуговувати самого рейхсмаршала. Того дня Герінг був у доброму гуморі й ставився до мене досить прихильно. О сьомій ранку він звелів мені прийти до його вітальні. Те, що тоді сталося, надовго залишилося в моїй пам'яті й

справило неабиякий вплив на графову та мою долю в недалекому майбутньому.

Я легко постукав у двері кімнати, яку займав ад'ютант Герінга. Мені одразу ж відчинив молодий елегантний офіцерик з лицем прекрасного ефеба. Мабуть, його заздальгидь попередили, бо він ласкаво кивнув мені головою й попросив зачекати. Потім він нечутно зник у сусідньому покої, де була спальня рейхсмаршала. За мить він з'явився на порозі й жестом руки наказав мені зайти туди.

Герінг, у квітчастій піжамі, сидів за письмовим столом і писав. Я зупинився. Ад'ютант тихо вийшов, зачиняючи за собою двері. Минуло кілька хвилин. Кімната була залита сонячним світлом, з надвору долинали верескливе цвірінчання горобців. Нараз Герінг перестав писати і взяв сигару. Я тут же подав йому вогонь і на крок відступив од столу. З грубого брезклого обличчя на мене дивилися блідо-жовті очі — уважно й ніби з якимось наміром. Без мундира й орденів рейхсмаршал скидався на стару бабу.

— Граф казав мені, — раптом озвався він, розглядаючи мене, — що ти — вірний слуга.

Я мовчки вклонився.

— І що вмієш зберігати таємниці й тримати язика за зубами, — вів далі маршал. — У графа чудові коні. Учора я бачив їх. Це коні найкращої породи, таких немає в усій Європі.

Я отетерів. Якби Герінг в одну мить перетворився на балерину й почав танцювати, я, мабуть, і тоді не здивувався б так.

— Я не хотів би, щоб таких коней хтось колись скривдив.

Я схилив голову, не спроможний вимовити жодного слова.

— От я і вирішив запобігти цій можливості. Але для цього мені потрібна вірна й надійна людина. Розумієш?

Я знову вклонився, нічого не розуміючи.

— Ти віруючий? — несподівано запитав він.

Я всміхнувся. Герінг усе зрозумів.

— Що ж, я вірю словам графа, — сказав він. — Серед вас, поляків, трапляються слуги, які скоріше дадуть посікти себе на шматки, ніж дозволять скривдити свого господаря. Граф каже, що до таких слуг належиш і ти. До того ж, ти вмієш мовчати.

Я уважно слухав і дивився великому маршалові просто в вічі. Якусь хвилину панувала мовчанка.

— Дай мені слово, — раптом озвався Герінг, — звичайне людське слово, що вико-наєш мій наказ.

— Якщо воно не суперечитиме волі графа, ваша світлість, — відповів я.

— Не тільки не суперечитиме, але граф буде тобі за це вдячний.

— Тоді даю, ваша світлість.

— Отож слухай. У цьому конверті лист. Сховай його так, щоб ніхто, крім тебе, ніколи не міг його знайти. Якщо з'явиться потреба... якщо зміниться нинішня ситуація... якщо чудовим графовим коням загрожуватиме знищення... віддай цього листа графові. Він знатиме, що робити. Не забувай тільки, що ти дав мені слово.

— Не забуду, ваша світлість. Наказ буде виконано.

— Можеш іти.

Я низько вклонився ї, вийшовши за двері, заховав листа в кишеню, відтак негайно подався до графського кабінету: це місце здавалося мені найбезпечнішим, бо порогу кабінету не смів переступити ніхто, крім графа й мене. Це був особистий кабінет графа, власне, його робоча кімната, бо в палаці були ще два графові кабінети: один — для прийому гостей, а другий — для ділових розмов. В особистому кабінеті, крім гарного письмового стола в стилі Людовіка XIV, стояв старомодний секретер, якому було близько двохсот років. У цій старій шафі були різноманітні хитромудрі тайники, що відчинялися поворотом однієї з ручок, вмонтованих в орнамент задньої стіни, або натиском на випуклість різьби. Сам граф не дуже розумівся на всіх цих тайниках і шухлядах, і коли хотів відчинити котрусь із них, кликав мене на поміч. Граф часто кудись виїжджав з маєткою, і я пильно вивчив механізм секретера, знайшовши ще три тайники, про які граф нічого не знав. У двох із них зберігалися листи й рахунки одного з предків графа середини XVIII століття, у третьому — щоденник прабабки мого пана. Щоденник, який я перегорнув, насилу читаючи нерозбірливий почерк на пожовклому папері, спричинився до того, що я ані словечком не прохопився графові про моє відкриття. Однак відтоді я почав інакше дивитися на багатьох представників нашої родової аристократії, в жилах якої замість «блакитної» текла здорова кров кучерів. Це збільшило мою повагу до тих вельможних панів, чиї широкі плечі й дужий голос свідчили про регенерацію раси завдяки фривольності графських прабабок.

Читаючи щоденник графової прабабки, я хотів дізнатися, чому мій пан має вигляд справжнього дегенерата. Адже його батько народився не без допомоги їздового Яся, відомого на всю околицю, як писала прабабка, своєю вродою, силою і здоров'ям. Правда, крізь туман дитячих років я невіразно пригадую, що батько мого пана графа більшу частину свого життя провів у Парижі, звідки його привезли додому в фо-

телі на коліщатках. Відтоді мій батько, який прислужувався графові, возив його алеями і стежками парку.

Мати графова, висока, поставна й гарна жінка, походила з роду Куденгове-Каллергі. Очевидно, при зачатті пана графа трапилася якась фатальна помилка, котрій він і завдячував своїм непривабливим виглядом.

Саме в цей тайник, де зберігався щоденник графової прабабки, я і поклав лист Герінга. Цю схованку важко було відшукати, бо вона містилася на дні секретера з тильного боку задньої стінки. Вся пригода з рейхсмаршалом Третього рейху, спочатку трагікомічна, видалася мені незначною з погляду історичної перспективи. Герінг був пристрасний amator кінних перегонів і плекання коней. Отож не дивно, що він звернув увагу на нашу конюшню, яка справді славилася на весь світ. Арабські скакуни графа не раз здобували Великий приз на міжнародних кінних змаганнях. У війну така стайня могла б бути знищена. З боку польських властей нам не загрозувало ніщо, бо граф мав широкі зв'язки. Зате захисним щитом від німецьких військ для нас міг бути лист Герінга. Я це добре розумів, як зрештою й те, чому Герінг звернувся безпосередньо не до графа, а до мене. Граф, як і деяка частина поляків та весь польський уряд, вірив у тривкість миру на Заході і в польсько-німецьку дружбу. Крім того, Герінг був його гостем, і це також мало неабияке значення. Як виходець із низів, а отже представник більшості поляків, я розумів, що рано чи пізно дійдеться до бійки між нами й гітлерівцями. Що голосніше польський уряд горлав про дружбу з Гітлером, то замкнутішим ставав простолюд. Вихватки гітлерівців у Гданську знімали полуду з людських очей. Навіть граф якось у розмові зі мною дотепно сказав, що проблема Гданська — це чиряк на м'якому місці міжнародної політики. Цей вислів мені дуже сподобався, бо я знав, що німців впустив до Гданська Ллойд Джордж. А втім, я не втручаюсь у внутрішні справи Великобританії і не визначаю англійцям кордонів їхньої держави. Але світ був поділений на сильних і слабких. Великі держави провадили політику, подібну до політики банкірської контори, де все визначав інтерес. А слабкорозвинені країни до хрипу кричали про високі принципи гуманізму, бо що інше залишалося їм робити? «Гра kota з мишею приємна тільки для kota», — сказав якось графів шофер Павел під час одного з наших політичних диспутів. І він мав рацію. Коли я повторив йому графів наказ готувати машину в дорогу й запитав, що він думає з цього приводу, він похитав головою і відповів:

— Якщо не хочеш потрапити в халепу разом з графом, раджу тобі прихопити з собою якнайбільше грошей і закордонні паспорти. Іде війна, і хтозна, коли вона закінчиться.

Повернувшись до палацу, я запитав пана графа, чи довго ми затримаємось у Варшаві. Він легковажно махнув рукою і відповів, що максимум тиждень — за цей час наступ німців буде зупинено.

Перед обідом ми виїхали до Варшави.

Розділ II

Варшава нагадувала потопаючий корабель, з якого втікають пацюки. На вулицях перед урядовими установами стояли грузовики, навантажені сейфами й папками з паперами. З під'їздів безперестанку вибігали люди, виносячи нові сейфи й стоси папок. Перехожі, які спостерігали за цією картиною, по-різному оцінювали її. Одні дивилися з жахом, інші іронічно посміхалися.

Не пам'ятаю вже, з якої саме вулиці від комісаріату поліції квапливо рушив грузовик, наповнений валізами й карабінами. Зверху на цьому всьому сиділи поліцаї. За хвилину нашого роллс-ройса обминув візник. За його спиною сиділо троє польських офіцерів з вузликами на колінах.

Я сидів поряд з Павлом. Він штовхнув мене ліктем і шепнув:

— Захисники батьківщини, бачиш?

Перед війною я бачив таких офіцерів на урочистих прийомах у нашому палаці. Зухвалі й бундючні, вони відзвонювали острогами, були самовпевнені й зарозумілі, а мазурку танцювали з таким виглядом, ніби завоювали вже цілий світ. А тепер вони сиділи в дрожках і, незважаючи на хвацько одягнені конфедератки та елегантні мундири, мали досить жалюгідний вигляд. Раз за разом вони тривожно зиркали з-під козирків угору, чи не видно там поодиноких гітлерівських літаків, і міцніше стискали вузлики на колінах. Справжні троє невдах, що втікають на полудрабку світ за очі...

На площі Наполеона я побачив, як чимала група людей, хлопці й дівчата шкільного віку, поспішно копали зигзагоподібні рови, де мали ховатися люди на випадок повітряних нальотів. Репродуктори закликали мешканців стати на захист міста, а військо і поліція тим часом панічно втікали на схід. «Урядових оборонців» у місті залишилось зовсім мало.

Ми зупинилися перед готелем «Європейський». Граф швидко подався до номера, який постійно був за ним заброньований. Я

віддав наші речі службовцю готелю й пішов слідом за графом. У вестибюлі нас, як завжди, чемно привітали головний адміністратор, швейцари й посильні. Однак на цей раз їхні усмішки були позбавлені тієї радості й привітності, з якою вони завжди зустрічали графа. В очах у них світився сум і заклопотаність.

Незважаючи на гнітючу атмосферу, гуркіт фашистських літаків і вибухи бомб, персонал готелю точно виконував свої обов'язки.

Вітаючись, швейцар шепнув мені на вухо:

— Кепські справи. Усі втікають. На чолі з урядом. Але ви мовчіть про це, бо шпики так і вештають скрізь. Говорити правду означає сіяти паніку. Новий метод.

Я знизав плечима й попрямував до ліфта. Нараз позаду я почув голос Павла:

— Леоне!

Я озирнувся. Крізь широко відчинені двері було видно, як Павел вовтузився з якимось сержантом, що намагався витягнути його з машини. Поряд стояв польський офіцер у чині капітана.

Я миттю кинувся до нашої машини й схопив сержанта за руку, викручуючи її назад. Офіцер вихопив револьвер.

— Геть! — заверещав він.

— А це чому? — запитав я, прикидаючись дурником.

На порозі з'явився швейцар і двоє посильних. Вони дивилися на нас широко розплющеними очима.

— Цей автомобіль потрібний армії. Реквізиція.

— Цей автомобіль, пане капітан, належить графові, який мав би знати про ваше рішення.

В цю мить заревли сирени. Капітан злякано глянув на небо, заховав револьвера в кобуру й сказав:

— Гарзд. Пустіть сержанта. А граф де?

— У готелі, — відповів я і відійшов од сержанта, який, клянучи все на світі, розігнув руку й з люттю подивився на мене.

— Стривай, негіднику! Ми з тобою ще зустрінемося! — просичав він.

— З радістю, — гречно вклонився я йому.

Капітан зайшов до готелю в супроводі одного з посильних, який показував йому дорогу.

Павел сидів за кермом у машині, кутив і злісно посміхався.

— Я б хотів... — мовив він, але раптом замовк.

— Що б ти хотів? — буркнув сержант, розтираючи задеревілу руку.

— ...бути свідком наступної зустрічі, пане сержант, — докінчив Павел, скося зиркаючи на мене.

— Під час тривоги всі мають бути в сховищах! — гаркнув у відповідь сержант.

— А де ж вони, ті сховища?
— Зараз я відведу вас до міської комендатури.

— Будь ласка. Але ходити по місту під час тривоги заборонено.

— Вилітай з машини!

— Не кричіть, пане сержант! Як тільки капітан повернеться з паном графом, ми про все з вами домовимось.

— Я тобі домовлюся, сучий сину! — заревів сержант, намагаючись спровокувати нас.

Я підійшов ближче до нього, а Павел відчинив дверцята машини. Та зненацька озвався пронизливий свист, за рогом готелю блиснув вогонь, і земля здригнулася від страшного вибуху. Віконне скло з дзенькотом посипалось на тротуар. Павел закам'янів. Я мимоволі глянув на небо. Виблискуючи у сонячному промінні, німецький літак спокійно летів у напрямку мосту Кербедзя. Десь далеко заокотів самотній кулемет — уся «оборона» століці.

Я штовхнув ногою сержанта, що розпластився на землі, і сказав:

— Можете вставати. Літак уже полетів.

Сержант підвівся, переборюючи страх. Від хвилювання у нього тремтіли губи.

— Щоб ти згорів! — вилаявся він.

В цю хвилину на порозі готелю з'явилися граф і капітан.

— Леоне!

— Слухаю, пане граф.

— Ти все забрав з машини?

— Все, пане граф.

— Віддай панові капітану паспорт на машину й ключі від мотора, а сам повертайся до села, — звернувся граф до Павла. — Гроші тобі дасть Леон.

Капітан похапцем випишував на капоті машини реквізиційну квитанцію.

— Хвилинку, пане граф, — вигукнув він, і обличчя його розпливлося в усмішці, — зараз я дам...

Граф махнув рукою і відвернувся.

— Квитанцію візьме мій слуга. На все добре. — І зайшов до готелю.

Павел з похмурим виглядом підійшов до мене. Сержант сів за кермо, капітан зручно вмонтував на задньому сидінні. За хвилину машина зчезла з очей.

Вчинок графа мене дуже здивував. Адже вистачило б одного-однісінького дзвінка до Ради Міністрів, і блакитний роллс-ройс залишився б у нас.

Мабуть, це ж саме спало на думку й Павлові, бо він спересердя сплюнув і сказав:

— Пся крев! Така машина! Двадцять тисяч — мов собаці під хвіст! — Відтак глянув на мене й додав: — Леоне, ти віриш, що армія справді відчуває в ній потребу? Доки я зібрався з думками, завили фаб-

ричні сирени, сповіщаючи кінець повітряного нальоту.

— Вас кличе пан граф, — сказав мені по-сильний.

Я вийняв гаманець і дав чималу суму Павлові, який невідомо чому несподівано розчулився.

— Ну, бувай, старий! — промовив він хрипким від хвилювання голосом. — Може, ніколи вже...

Я не дав йому докінчити, сердечно обнявши на прощання.

— Не мели дурниць, — відповів я. — Завтра, в крайньому разі післязавтра ми з графом повернемося на село. Побачиш!

— Дай боже! Дай боже! — І пішов, втягнувши голову в плечі.

Одверто кажучи, я теж був зворушений нашим прощанням. Повернувшись до готелю, я постукав у графів номер.

Граф кілька хвилин пильно дивився на мене й мовчав.

— Леоне! — нарешті озвався він. — Ти хочеш повернутися додому чи залишишся зі мною?

— Чекаю вашого наказу, пане граф.

— Я хочу, щоб ти вирішив це сам. Тепер такі часи, що мені не хочеться брати на себе відповідальність за тебе.

— І все ж таки, я залишаюся з вами.

Граф тепло подивився на мене.

— Цього я ніколи не забуду, Леоне. Можеш іти. Сьогодні ти мені не будеш потрібний.

Я вклонився і вийшов. День був на диво погожий і сонячний, і я вирішив піти прогуляти.

Заполонений власними думками, я дійшов до кінця вулиці Пулавської, і перед моїми очима несподівано постала дивна картина. Залита сонцем асфальтованого шосе зникла вдалині. А в кінці вулиці, між останніми двоповерховими будиночками метушилися кільканадцятьоро цивільних під командуванням молоденького підпоручика. Посередині проїзної частини вулиці росла барикада з візків і бляшаних урн, залізних ліжок і тонких дощок.

— Ви можете нам допомогти, замість того, щоб стояти, витріщивши очі.

Я оглянувся.

— Я до вас звертаюся, до вас!

— До мене? — здивувався я.

— А ви що, хіба не поляк?

— Так, але...

— Що за «але»? Що за «але?» — кричав на мене підпоручик.

Я на якусь мить завагався.

— Пане поручик! А навіщо ця барикада?

— По цьому шосе їдуть німці. За кілька годин вони будуть тут. Ми їх затримаємо.

— Оцією барикадою?

— Йолоп! — заверещав поручик. — Ти що, досі не знаєш, що їхні танки зроблені з фанери?

Я здивувався. Для мене це було щось нове. Щоправда, в Німеччині я бачив, але здалеку, величезні, як хата, танки. Але хто-зна? Може, вони й справді були з фанери і наша розвідка завчасно довідалася про це. В такому разі, довбня в міцних руках і урни для сміття, засипані камінням, будуть неабиякою перешкодою на їхньому шляху.

Я відчув небачений приплив сили й енергії.

— Слухаю, пане поручик! Барикада зараз буде готова! — вигукнув я майже з радістю і взявся до роботи.

Заспокоєний поручик тим часом разом з частиною людей пішов рекувізувати залізні ліжка в навколишніх будинках — адже вони були найважливішим елементом протитанкової барикади.

Якийсь бідно вдягнений робітник, що працював поряд зі мною, на хвилину затримався біля мене.

— Наша робота, годиться хіба собаці під хвіст, — сказав він.

— Не думаю, — впевнено відповів я. — Якщо гітлерівці будуть свою пропаганду на піску, то й техніка їхня теж не краща.

— Тоді чому ж ми чекаємо їх у Варшаві? Якщо наші війська громлять їх на всіх фронтах, то чому полководці й міністри наклали повні штани зі страху і щодуху втікають із столиці?

Міркування мого співрозмовника не були позбавлені логіки, і мені захотілося поговорити з ним. Однак пригадавши, що швейцар із готелю «Європейський» попередив мене остерігатися необережних розмов, які можуть посіяти паніку, я замовк. Хтозна, може, мене проваюють на більшу відвертість? Однак не так давно я на власні очі бачив те, про що тільки-но сказав мені бідно вдягнений робітник. Я пильно подивився на нього. Він не міг бути шпиком. В нього були сірі мазурські очі, приємне обличчя, і тільки уста скривила гірка посмішка.

Мабуть, він відчув у моєму голосі нотку недовір'я, бо за хвилину сказав:

— Якщо ви боїтеся, то можете не розмовляти зі мною. Проте я повторюю ще раз, що ця барикада годиться хіба собаці під хвіст. Шкода хлопців, які її захищатимуть.

Я завзято почав укріплювати барикаду, намагаючись зберегти оптимізм, що потроху покидав мене.

Вже зайшло сонце, коли барикада була готова. Дорогою до готелю я думав про те, на чому спатимуть люди, в яких забра-

ли ліжка «для захисту батьківщини», а також, чи витримала б барикада, якби в неї з розгону врізався графів роллс-ройс. Автомашина мала міцні буфери й мотор з компресором.

У готелі я відразу ж зайшов до своєї кімнати, яка була поряд з графовим номером. Викупався, надягнув вечірній костюм і спустився вниз, до ресторану.

Всі столики були зайняті. Я вже хотів іти геть, але нараз помітив елегантно одягненого чоловіка, що кивав мені. То був відомий серед аристократичних кіл молодий князь Р. Я наблизився до його столика, на якому стояла надпита пляшка коньяку «Мартель» з п'ятьма зірочками. Князь енергійно жестикулював. Він був уже «під мухою».

— Сідай, Леоне, бо хто знає, чи світ проіснує ще три тижні.

— Це сказав Бомарше, — відповів я, вклонившись, — а відтоді минуло стільки років, що це пророкування сміливо можна визнати хибним.

— Помиляєшся, оптимісте. Усі втікають. Мабуть, твій граф теж лаштується в дорогу, інакше ти не був би у Варшаві. Вип'ємо?

— З охотою. Але щодо графа, то ви, пане князь, помиляєтесь. Ми приїхали до Варшави, щоб боротися.

Князь голосно зареготав.

— Ти мені подобаєшся, Леоне. І твій граф теж. Та нинішня ситуація — не вистава в «Казіно де Парі». Ще вип'єш?

— З задоволенням. І все ж я з вами не згоден.

— Розмовляти з тобою завжди цікаво. Шкода, що ти не належиш до наших кіл. Зрештою... я б нітрохи не здивувався, коли б якийсь архіваріус десь викопав, що ти — побічний син аристократа, прикрашеного графською чи князівською короною. У тебе породистий вигляд. Вип'ємо?

— Якщо бажаєте, то можете налити. Що ж стосується мого походження, то на смілюся зауважити, що породистими бувають не тільки люди, але й худоба.

Князь знову голосно засміявся.

— Справді-бо, ти все більше подобаєшся мені, Леоне. Я хотів би мати такого кузена, як ти.

— Те, що ми зevamo трояндою, пахнуло б і під іншою назвою.

— Що ти сказав?!

— Це сказав не я, а Шекспір.

Князь плеснув мене по плечу.

— Леоне! Ех, та що там казати... Давай вип'ємо.

Тремтячою рукою він потягнувся до пляшки з коньяком. Я злякався, що він розілле «мартель» на скатертину, і взяв його за руку.

— Якщо дозволите...

Ми випили. Князь дістав сигарети. Я підніс йому вогню, потім закурив сам.

Враз погасло світло й завили сирени. В кутку зали блиснуло кілька кишенькових ліхтариків. Хтось закричав:

— Всі до сховища! До сховища! Тільки без паніки!

Та наслідок цього заклику був зовсім протилежний. З гуркотом перекинувся стіл. Біля дверей тієї ж миті утворилася пробка. Джентльмени в смокінгах і вечірніх костюмах кинулися напролом, пробиваючи собі дорогу до сховища. Перед вели полковники, які першими вихопилися на сходи.

— Пане князь, якщо хочете, підемо в бомбосховище, — люб'язно запропонував я.

Мені ніхто не відповів. Я глибоко затягнувся сигаретою, намагаючись роздивитись на свого сусіду. Та він зник.

Я зачекав, доки спорожніє зала. За буфетом блимав вогник свічки. Бармен гримів змішувачем, готуючи коктейль. Я підійшов до нього.

— Нарешті бачу перед собою людину, — буркнув він, глянувши на мене.

— Скоріш дві, — відповів я, злегка кивнувши головою.

Він подивився мені в вічі.

— Вип'єте? Я частую.

— Яке це вже має значення. Але вип'ю охоче.

Бармен налив у чарки коктейлю.

— На здоров'я!

— На здоров'я!

Він глянув у напрямку дверей і сказав:

— Худоба.

— Але породиста, — зауважив я спокійно і взяв тарілку з порцією шинки, що стояла на буфеті.

— Скільки?

— Нічого.

— Нічого — це велике слово. На добраніч.

Я попрямував нагору, до своєї кімнати, тримаючись лівою рукою за стіну, бо світла ще не було.

О сьомій ранку я устав, поголився, одягнувся і спустився на кухню, щоб замовити графові сніданок. Та тут на мене чекала несподіванка. Коли я проходив вестибюлем, до мене підійшов швейцар і простягнув листа.

— Добрий день. Пан граф залишив для вас листа.

— Для мене? — здивувався я. — Хіба граф поїхав?

— Дві години тому, військовою машиною. По нього приїжджали офіцери.

Я взяв листа, розірвав конверт і прочитав:

«Мій Леоне! Я повинен негайно виїхати

з Варшави. Ті ніхто не боронитиме. Столиця оголошена відкритим містом. Я їду із знайомим генералом до Бреста-над-Бугом — там головна квартира верховного головнокомандуючого. Ридз-Смігли організовує там «східний вал», об який розіб'ються гітлерівці. Їдь за мною. Лишаю візитну картку генерала, яка допоможе тобі знайти мене. Ти будеш мені потрібний».

Це повідомлення було настільки сенсаційне, а кожне графове слово сповнене такою вірою і впевненістю, що я відразу ж відчув себе героєм. Взявши свій рюкзак, я попрощався із швейцаром, який іронічно усміхався, пояснюючи мені, що поїзди не ходять, і вийшов із готелю.

Мене вразив вигляд варшавських вулиць, заповнених юрбами людей. Переважно це були чоловіки з торбинами, валізками, ранцями. Вони йшли мовчки, квапливим, нервовим кроком. Все це здавалося якимсь сном. Коли на вулицях людно, вони всі сповнені шуму. Але ж того дня скрізь панувала смертельна тиша. Промовляли тільки сповнені люті погляди тих, що йшли; промовляли більше, ніж слова.

Я теж крокував мовчки. Так я дійшов до шосе, що вело на Мінськ Мазовецький. Натовп дедалі більшав. Він став схожий на велетенського вужа, що повз понад придорожнім ровом. Подекуди виникали пробки, коли вперед намагалися вирватися брички, машини чи дροжки. Багато людей котили ручні візки з речами. Стояв неймовірний гамір. Я часто сходив з шосе в поле, аби обминути транспорт і юрби розлютованих людей. Нараз у небесній блакиті з'явилося три срібні точки. Людей охопила паніка. Одні бігли в поле, дехто лягав у рів, а інші мчали вперед, божеволіючи від жаху. Перш ніж я встиг зорієнтуватися в ситуації, три срібні точки спустилися нижче, і я побачив літаки, що пікірували на шосе. Пекельно ревли мотори. З-під крил із чорною свастикою посипалися кулеметні черги. Мов повітряний смерч, на висоті кількох десятків метрів над нами пронеслися машини і вмить щезли за обрієм. Поряд зі мною лежала якась молода жінка, розкинувши руки й ноги. Калюжа крові біля неї ставала все більшою. Трохи далі на колінах стояв дід. Щока в нього була роздроблена, на обличчя страшно було й дивитись. Я мимоволі ступнув крок уперед і простяг руку, щоб допомогти йому, він тут же важко звалився набік і знерухомів. Навколо чулися зойки і прокляття. Багато людей було поранено, багато вбито. А з неба усміхалося сонце — погода була чудова.

Так подорожував я, шукаючи східного валу маршала Ридз-Смігли. Кільканадцять разів протягом цього дня бачив я подібні

сцени. Я ніколи не міг похвалитися надзвичайною симпатією до мундирів, але «офіцерська честь» була для мене чимось таким, що зобов'язувало до джентльменства. Та досить було змінити декорацію, вийти з салону на поле битви, і «джентльмен» з блискучими гудзиками перетворювався на бандита. І це робив «цвіт армії», як звичайно називали льотчиків у кожній країні, армії країни, народ якої дав світові Бетховена, Баха й Гете.

Під час нальотів я не відчував ні страху, ні паніки. Зате в мені з кожною хвилиною зростала лють і ненависть.

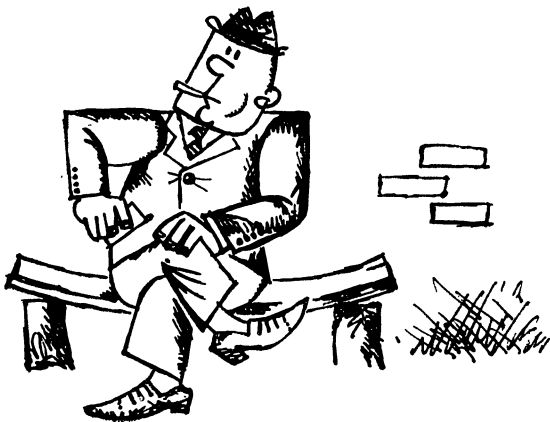
За чотири дні я нарешті дістався до Бреста-над-Бугом. Раніше в цих краях я не бував, і місто видалося мені якимсь нещасним і дивним. Навкруги вирували юрби солдатів і офіцерів, а також біженців у цивільному.

Я зайшов до першої-ліпшої закусконої, хазяїн якої за відповідну плату дозволив мені вмитися, поголитися й почистити одягу. Я скористався нагодою і поповнив запас харчів, а також поснідав яйцями, хлібом і молоком. Потім подався на ринок, де було багато військових, щоб дещо довідатися. Зміст генеральської візитної картки дав мені впевненості. На картці стояло одне-однісіньке слово: «впустити». Далі йшов знак оклику й прізвище «Гжмот-Велігорський, генерал Війська Польського».

Озброєний цією візитною карткою, я став шукати когось із старших офіцерів, сподіваючись, що тільки він зможе провести мене до головної квартири. Я знав, що генерал, а з ним і граф саме там. Мене не лякала думка про те, що я, можливо, попаду на очі самому пану Ридз-Смігли. Адже йому я досить часто прислужував, коли він бував у нашому палаці під час полювання на фазанів. Щоправда, з нього був кепський мисливець, і граф завжди ставив біля

нього наді його стрільця, який стріляв одночасно з достойним гостем, виручаючи його тоді, коли він не влучав у ціль. Очевидно, Ридз-Смігли не здогадувався про графову завбачливість, і трофеї, які складали до його ніг, мабуть, вважав своїми. Крім того, він не розумівся на кухні, на марках вин і коньяків. Але тоді я вважав, що він, як наступник Пілсудського, згаданий у «політичному заповіті» маршала, — видатний полководець. Отож не дивно, що присутність маршала в Бресті-над-Бугом підбадьорювала мене.

День був сонячний, на небі ні хмаринки, такий, як і всі дні пам'ятного вересня тридцять дев'ятого року... Не встиг я пройти й десяти кроків, як завили сирени, сповіщаючи про повітряний наліт. Вулиця і ринок умить спорожніли. Цивільні й військові бігли до підвалів сусідніх будинків або ховалися в під'їздах. Інші стрибали в протиповітряні рови, що оперізували ринок. Біля одного з під'їздів стояв невеликий грузовик, з якого поволі злазили шість дідів у галлерівських мундирах. Кожному з них було щонайменше сімдесят років. На грудях у них блищали численні ордени й хрести. Не поспішаючи,

вони обстріпали один одному порох із штанів і курток, потім повагом зайшли в під'їзд. Жоден з них навіть не глянув на небо, де щохвилини могли з'явитися гітлерівські літаки.

Я теж зайшов до того самого під'їзду і звернувся до них:

— Вибачте... ви звідки будете?

— З Любліна, — відповів один із дідів з двома зірочками на плечі.

— То ви теж оборонятимете східний вал?

— Який вал?!

— Вал, який організовує маршал Ридз-Смігли і об який розіб'ються гітлерівські атаки.

Діди з цікавістю подивилися на мене, а той, що мав дві зірочки, розсерджено промовив:

— Це брехня, голубе. Не буде ніякого валу. Ми поспішаємо на допомогу Варшаві.

— Варшаву ніхто не захищатиме, — відповів я трохи розчаровано. — Її оголошено відкритим містом.

— Теж брехня. А зрештою, це нас не стосується. Ми їдемо битися, бо всі тікають. А вас ми просили б залишити наше товариство.

Діди були явно розгнівані. Вони повитягали з кишень кисети з тютюном і тремтячими пальцями почали набивати люльки. Дехто, не приховуючи своєї неприязні, дивився на мене з-під кошлатих брів.

Я люб'язно вклонився і вийшов на подвір'я. Ту ж мить озвалося зловісне виття літака, що пікірував, пронизливо засвистіла бомба. Я стільки разів чув уже цей свист під час подорожі з Варшави до Бреста, що зовсім спокійно усівся на лавці під муром і поліз у кишеню по сигарети. Враз сліпучий спалах огорнув під'їзд. Хвиля гарячого повітря вдарила на подвір'я, пролунав страшний вибух. Я впав з лавки на землю не тому, що злякався, — щось скинуло мене, мов ту пір'їну. Частина будинку перетворилася на купу цегли, і навколо все огорнула хмара куряви. Минув якийсь час, перш ніж я протер очі й підвівся, а курява осіла на землю. Картина, яку я побачив, стояла у мене перед очима протягом багатьох років. Половина під'їзду була завалена. Серед цегли лежали тіла шістьох дідів. Вони були навдиковижу маленькі й чорні. В мене було таке враження, ніби я дивлюся на якісь мумії, котрі допіру вийняли з саркофагів і розбинтували. Один із них тримав у обсмаленій руці люльку з відбитим цибухом. А біля під'їзду ясным, веселим полум'ям палав грузовик.

У польському небі не видно було жодного польського літака. Ним володів Гітлер. Шість гігантських машин безкарно кидали

бомби на містечко, огорнуте димом пожеж і курявою зруйнованих будинків. Брест — «твердиня» над Бугом — виявився беззахисним.

Я переліз через руїни, шукаючи кращої схованки, і вийшов на головне шосе. І тут мені спало на думку, що Брест, як об'єкт для повітряних нальотів, взагалі дуже небезпечне місто. Отже краще якнайшвидше тікати геть. Жахливий вигляд шістьох забитих дідів гнав мене від цього місця. Я йшов швидкою ходою і незабаром минув останні будиночки, на які ще не впали бомби. Здалеку долинав гуркіт літаків, але тут було тихо й спокійно. Напевно, люди поховалися в підвалах — ніде не видно було ні душі. Немилосердно пекло сонце, з навколишніх лук і поля віяло свіжими пахощами. Враз я зупинився, як укопаний.

Біля останнього одноповерхового будиночка стояв блакитний графів роллс-ройс. Верх на ньому був опущений, а в просторій кабіні виднілася купа валіз, кошків і вузлів. На цій піраміді стирчала овальна клітка з папугою. Коло автомобіля стояв, розчепіривши ноги, знайомий сержант і стежив за літаками, що бомбардували місто.

Побачивши мене, сержант здригнувся з несподіванки, опустил голову й глянув на мене. Його рука блискавично сягнула до кобури з пістолетом.

— А ти звідки тут узявся? — скрикнув він здивовано.

— З Варшави, — відповів я.

— Що тут робиш?

— Те, що й ти. Втікаю.

На мить він утратив дар мови. Беззвучно розтулив рота, потім стиснув губи й почав прискорено дихати. Відтак примружив очі і заверещав, мов скажений:

— Яке ти маєш право тикати мені, сучий сину?!

— Коли ти так розмовляєш зі мною, то можеш про це не питати.

— Руки вгору!

Пістолет вискочив з кобури й дуло затанцювало перед моїм носом у тремтячій руці сержанта. Він скаженів від люті. Я відчув, що в мене все більше закипає гнів. Я не хотів його кривдити і водночас не збирався дозволити йому вбити себе.

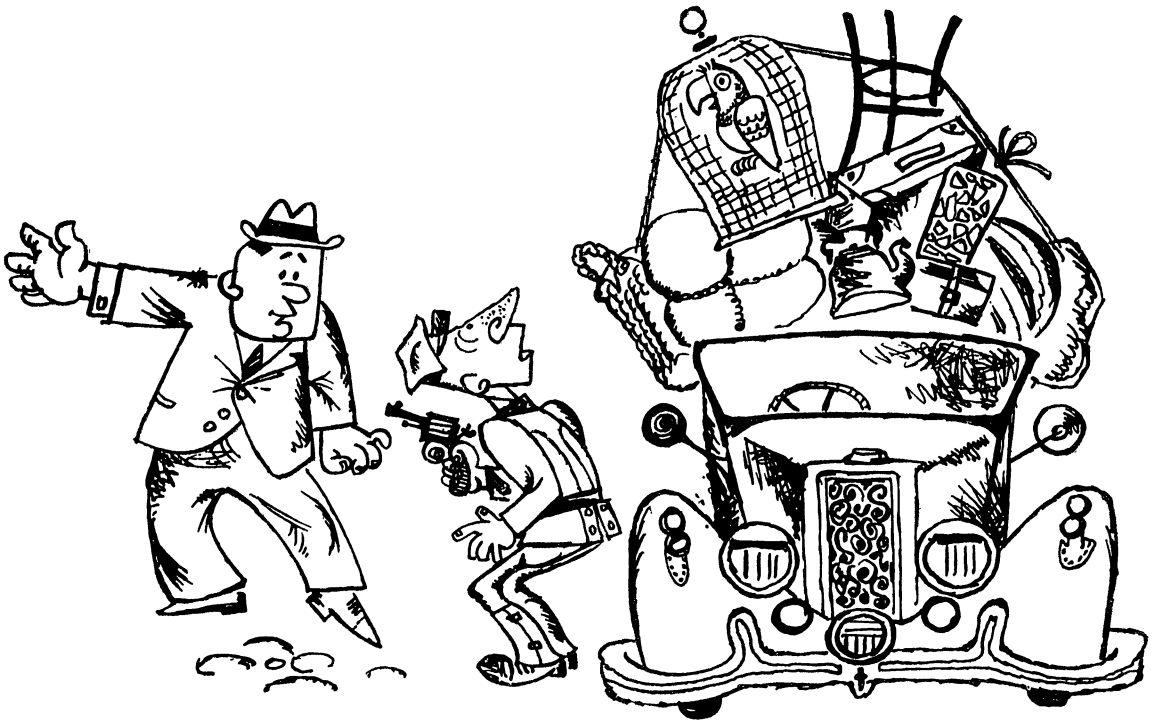
Сержант тим часом ревів.

— Ти заарештований! Як тільки з міста повернеться капітан, тебе судитиме польовий суд. Ми — другий відділ! Розумієш, сучий сину?!

В цю мить біля нас озвався якийсь скрипучий сміх, і хтось пронизливо закричав:

— Лоліто! Лоліто!

Я швидко глянув у той бік, звідки чувся крик, і таємниця розкрилася. Сержант також мимоволі подивився на папугу, і я

скористався моментом: сильно вдарив його по руці, пістолет описав велику дугу і впав по другий бік автомобіля. Другим ударом я зацідив сержанта межі очі, в яких пала- ла лютя. Обличчя сержанта залила кров, голова впала на груди, ноги зламалися в колінах. Він звалився, мов підтятий. Я стриб- нув на підніжку машини. Валізи й кошики полетіли долі. Мене опанувала лютя. Стан депресії й безпорадності, який так довго гнітив мене, несподівано змінився вибухом енергії й сили. Я не знав, навіщо роблю це, я просто піддався якомусь внутрішньому імпульсові. Я пощадив тільки клітку з па- пугою, бо завжди відчував симпатію до звірів і птахів. Зрештою, папузі я завдячу- вав зміною ситуації, яка може й не загро- жувала мені, проте могла завдати чимало клопоту. Я обережно поставив клітку на землю біля непритомного сержанта, стриб- нув у порожню машину й натиснув на стар- тер. Шум мотора потужного роллс-ройса злився з гуркотом бомбовоза, що пікіру- вав на околицю міста. Машина рвонула з місця і стрілою вилетіла на шосе, відразу ж розвинувши швидкість сто кілометрів на го- дину.

Розділ III

З такою швидкістю я проїхав усього кіль- ка хвилин. Позаду, в Бресті, несподівано за- вили сирени, сповіщаючи про кінець нальо- ту. Шосе, ще хвилину тому порожнє, знову

зароїлося людьми, що були покинули його, рятуючись від літаків у канавах чи полі. Моє становище ставало дедалі критичнішим. Про повернення до міста не могло бути й мови — там відразу ж відібрали б роллс-ройса. Його ревізували б для «потреб» другого відділу. А з цими людьми краще було не зустрічатись. Їхати далі, хоч і з меншою швидкістю, теж було б абсурдом. Я захряс би в людській лавині, або якийсь сановник знову захотів би конфіскувати ма- шину. Бо таких на шосе було багато, пере- важно в полковницьких мундирах. Зреш- тою повертатися до Варшави без графа я теж не міг. Тому вирішив сховати машину в недалекому переліску, який чорною сті- ною тягнувся ліворуч від шосе, а коли стем- ніє, пішки добратися до Бреста й розшукати графа. Краєчком ока я углядів польову до- рогу, що в'юнилася серед кущів і дерев. Я блискавично крутнув кермо, аж покриш- ки завищали, знімаючи хмару куряви. До- рога, на яку я звернув, була ідеально рівна й посипана галькою. Відразу ж видно було, що її доглядали, мов головну комунікацій- ну артерію. Це неабияк здивувало мене, бо я добре знав, у якому жалюгідному стані перебували польські дороги місцевого зна- чення; та я тут же подумав, що вона, мож- ливо, веде до якогось багатого маєтку, власник якого збудував її своїм коштом. Таке бувало досить часто. Навіть граф Бра- ніцький, відомий скнара, збудував шосе від Варшави до Віланува. Я долав повороти, не зменшуючи швидкості, і незабаром виї- хав на рівнину, яка впиралася в темну стіну

лісу. Прямо на мене повільним кроком ішли двоє людей у цивільному. Не встиг я загалмувати машину, як у непоказній постаті одного з них упізнав графа. Другий чоловік у цивільному був високий, худорлявий, років п'ятдесяті.

Радісний, я вискочив з машини. Граф дивився на мене широко розплющеними очима й не міг вимовити жодного слова. Потім мовчки перевів погляд на машину.

Я все зрозумів. Його більше вразив ролс-ройс, ніж моя поява. Я і сам не знаю, чому тоді збрехав:

— Пане граф! Капітан наказав повернути вам машину й подякувати.

— Ти зустрів його в Бресті?

— Так, пане граф. — І скоріш інтуїтивно, ніж свідомо, додав: — Проста формальність, пане граф. Мені допомогла візитна картка пана генерала.

Весь сяючи від задоволення, граф звернувся до свого супутника.

— Отже, полковнику, в нашому розпорядженні машина.

— І наші муки на цьому кінчаються! — весело додав той і, приязно усміхаючись мені, запитав діловим тоном: — А бензину багато у вас?

— Не знаю, пане. Але зараз подивлюся.

— Гаразд. Подивіться і їдьте за нами. А ми підемо в напрямку головної квартири.

Вони повернулися і, не поспішаючи, пішли далі. В мене потьмарилося в очах. Значить, тут міститься головна квартира нашого головнокомандуючого! Значить, тут починався «східний вал», який я так гарячково розшукував і який повинен був відіграти історичну роль в генеалогії роду пана графа, а частково і мого. Адже ми було добровольці, і тільки брак мундирів не дозволяв нам померти на «полі слави». Я змушений був визнати, що «східний вал» геніально законспірували. Я сподівався побачити посилені патрулі, траншеї, кулеметні гнізда, аеродроми, артилерійські батареї, колони танків і численні підрозділи піхоти. Звичайно, помітивши таке скупчення військ, гітлерівські льотчики могли б змішати все це з землею. Тим часом ніщо навіть не нагадувало про існування «східного валу». Перелісок шумів, сонце золотило стрічку шосе, в лісовій гуштині весело щебетали пташки.

— Леоне!

— Вже їду, пане граф!

Я квапливо заглянув до багажника, де лежали каністри. Вони були порожні. Стрілка показувала, що в баку всього десять літрів бензину. Я натиснув на стартер і під'їхав до графа.

— Ну що?

— Десять літрів.

— Це мало. Втім, тут його вистачає. Дінаково він нікому вже не пригодиться. Можеш налити.

Граф кивнув у бік приземкуватого й довгого будиночка з бетону. Сталеві двері були відчинені, крізь них виднілися широкі сходи, що вели вниз. З дверей віяло порожністю.

Я приголомшено зупинився. Граф урочистим кроком підійшов до мене й сказав:

— Бачиш, Леоне... маршал Ридз-Смігли, президент і члени уряду зараз прямують до румунського кордону. Вони боротимуться за Польщу там, на чужій землі. А ми повертаємося додому.

У мене знову потьмарилося в очах, я знову чітко побачив перед собою шістьох забитих дідів. Значить, он воно що! «Східний вал» — чистісінька брехня! «Сильні, згуртовані, готові» — теж брехня. Палають міста, бомби шматують людей, а вони вирішили боротися на чужій землі. Ніби це не можна робити на своїй! Ні, панове!

Я зціпив зуби, до горла мені підкотив клубок.

Граф глибоко зітхнув і, пильно дивлячись на мене, додав:

— Глава держави й верховний головнокомандуючий відповідають перед богом та історією.

— Це правда, пане граф!

Я взяв порожні каністри й сходами зійшов униз, розминувшись у дверях з високим чоловіком, який ніс дві важкі валізи. Знайшов шість величезних бочок бензину, наповнив каністри й зазирнув до сусідніх приміщень. Вони були обставлені прекрасними м'якими меблями й вистелені перськими килимами. В одному з кабінетів на стінах висіли здоровенні портрети Ридз-Смігли й Мосьціцького. На устах Смігли застигла дурнувата, завчена посмішка. На чому розумілася ця людина? На кухні — ні, на шампанському й коньяку — теж ні, мисливець з нього був кепський, а роль Леоніда тим більше не підходила йому. Вперше в житті я стояв перед портретами найвищих державних діячів у позі, що не засвідчувала моєї поваги до них. Мені спало на думку славнозвісне гасло Смігли: «Польщу треба піднімати вгору, навіть якби тріщало в попереку». Ще б пак, пане маршал! Ми тріщатимемо. Тільки від утечі в тебе тріщатимуть штани, а в мене — шкіра на м'якому місці, бо я залишився тут. А як же з відповідальністю перед богом та історією, панове? З паном богом справа не ясна, тому відповідальність перед ним — річ проблематична. Якби простий солдат, пане маршал, кинув зброю і став тікати, йому б загрожував польовий суд і куля в лоб. Я б не сказав, що він несе відповідальність перед бо-

гом і історією. А щодо історії, то скоріш за все ми самі її пишемо.

— Леоне!

— Іду, пане граф.

Виходячи, я вперше в житті так грюкнув дверима, що за комір мені посипалася штукатурка.

Хоча додому було недалеко, ми їхали цілий день. Доводилося їхати манівцями, польовими дорогами, на яких часто навіть не було дороговказів. Я був би забулдився в лісах і урочищах, якби не отой чолові'яга, якого граф називав полковником. Він мав з собою чудові німецькі штабні карти й керував мною так впевнено, ніби не раз їздив цими дорогами. Було вже темно, коли ми добралися до кордонів графського маєтку. За п'ятнадцять хвилин, проїхавши по алеї, яка вела до палацу, я зупинив машину біля колонад. Усі вікна першого й другого поверхів були залиті світлом. Я вискочив з кабіни, щоб відчинити графові дверці, та ту ж мить чийсь голос гаркнув мені над вухом:

— Хальт!

Я озирнувся. Переді мною стояв німецький унтер-офіцер в касці й з револьвером в руці. Спереду й позаду машини, мов з-під землі, вирросло кілька солдатів, озброєних карабінами.

Не знаю, як це сталося. Я завжди вмів тримати себе в руках, був спокійний і привчений до дисципліни зразкового камердинера, про що з самого дитинства дбав мій батько. Та те, що я пережив протягом останніх днів, перевернуло всю мою душу; мої нерви були напружені до краю — хотілося зігнати на комусь злість. Тому я grimнув на унтер-офіцера:

— Weg, dummer Kerl!¹

Відтак відчинив дверцята машини й, змінивши інтонацію, з уклоном звернувся до графа:

— Bitte schön, Herr Graf².

Граф висунув з машини ногу, злегка всміхнувся і вийшов. За ним, згорбившись, виліз полковник. Я взяв дві валізи й парадним кроком пройшов повз гітлерівців. На останньому із східців, що вели до вестибюля, я озирнувся. Унтер-офіцер, роззявивши рота, стояв по команді «струнко». Дуло револьвера, якого він тримав у правій руці, було опущене вниз. Солдати, що оточили машину, стояли нерухомо, немов закам'янілі.

В палаці ми застали чотирьох вищих гітлерівських офіцерів і нашого адміністратора, який, добре володіючи німецькою мовою, відрекомендував їм графа. Німці розсипалися в люб'язностях, називали графа

«превосходительством» і висловлювали йому своє співчуття з приводу війни між Польщею й Німеччиною. Водночас вони підкреслювали, що, зайнявши палац і маєток, охороняють усе це від руйнації на випадок воєнних дій. Я чув усі ці запевнення, подаючи на стіл, коли граф сів з гітлерівцями вечеряти. Полковник десь щез у кімнатах для гостей, сказавши, що в нього болить голова. Мене дивувала поведінка німців і їхня нечувана галантність, бо я досі пам'ятав пригоду, що сталася з нами в Берліні. Спочатку я думав, що непроханих гостей засліпили прекрасні меблі, килими, гобелени й коштовні картини. Але випадково кинувши оком на кришталеву консоль, в якій зберігалися китайські порцелянові вироби, що являли собою просто неоціненні твори мистецтва, я все зрозумів: на консолі в позолоченій рамі стояв великий портрет Муссоліні з власноручним підписом. Рік тому, коли ми були в Римі, графові подарував його князь Орсіні. Здається, тоді саме святкували якусь річницю відомого походу «чорних сорочок» на Рим. Граф прихильно ставився до фашистського ладу, тому, повернувшись додому, наказав поставити портрет Муссоліні в своєму кабінеті. Як я довідався потім, адміністратор, побачивши, що наближаються німці, зустрів їх у вестибюлі з портретом Муссоліні, а потім поставив його на консолі у вітальні. В такий спосіб округлий пан із щоками бульдога, здавалося, сприяв сердечній атмосфері, в якій відбувалася вечерея.

Наступного дня я прокинувся дуже рано. Од німців не лишилося й сліду. Я спав так міцно, що не чув, як вони поїхали геть. Я визирнув у вікно: парк, що оточував палац, якое урочисто шумів. Срібні ялини блищали в промінні сонця. Я займав мансарду в шпилі маленької вежі, що оздоблювала палац, і переді мною звідти відкривався широкий краєвид. В кінці головної алеї, над річкою, починався величезний вигін, обгороджений дротяною сіткою. Чотириста графових «англо-арабів», які вважалися найкращим табуном у Європі, гасали по луці. На обрії чорніли ліси. Ніщо не нагадувало про воєнну бурю, яка лютувала над Польщею. Блакить неба була порожня й мовчазна.

Я спустився на кухню і довідався, що Павел ще не повернувся. Тому мені довелося взяти на себе обов'язки шофера й приготувати роллс-ройс у дорогу на перше ж бажання графа. Я розумів, що графові тепер не швидко захоцеться знову пуститися в мандри, однак все ж таки краще було до всього підготуватися.

В гаражі до мене зайшов один з управителів маєтку, щоб запитати, чи справді

¹ Геть, дурню! (нім.).

² Ласкаво прошу, пане граф (нім.).

польський уряд наживав п'ятами й війну програно. Я, не підводячи голови, коротко відповів, що правдѣ. Відтак налив свіжого масла в бак, підтягнув гайки, що ослабли під час їзди по ґрунтових дорогах, і до блиску начистив кузов. Управитель, думаючи, що я не хочу з ним більше розмовляти, пішов. А зі мною коїлося щось незвичайне. Я з самого дитинства звик до цього маєтку, і графові багатства здавалися мені нашою спільною власністю. Коли я їхав з графом до Варшави чи до інших аристократів, у мене було таке враження, ніби я їду чужою країною. Я бачив багатьох людей, але вони були мені байдужі. І тільки коли доля звела мене з ними в трагічні вересневі дні, коли я побачив їхню нужду, безрадісне існування, коли зрозумів, що будинки валлять їм на голови, а порятунку не видно нізвідки, я відчув, що з цими людьми мене щось єднає. А наш палац і маєток були оазисом спокою, ніби це була не Польща, а Мадагаскар, де німці клацали закаблуками, виправдуючись перед графом і дотримуючись манер салонних франтів. А потім, серед ночі, вони тихо зникали. Ще б пак, товстий пан із щоками бульдога оберігав нас.

Я глянув на годинник. Без кількох хвилин була восьма. Я швидко одягнувся, вмився і побіг до палацу, щоб подати графові сніданок у ліжко. Біля колони стояло три німецьких автомобілі. Два відкриті, вантажні, в яких нерухомо, мов маріонетки, сиділи солдати в касках. Третій був розкішний лімузин. На його правому крилі тріпотів маленький прапорець із свастикою. За кермом сидів шофер у чорному мундирі з якоюсь бляхою на шапці, що нагадувала сідло. Спочатку я подумав, що це повернулися наші вчорашні гості, але адміністратор скрикнув:

— Єзус-Марія! Ви бачите, що діється?

Я пильно подивився на нього. Страшенно схвилюваний, він провадив далі:

— Тільки-но приїхали інші німці. Але це якійсь дикуни. Ви чуєте?

З глибини палацу до мене долинув пискливий голос графа і німецька мова.

— Чого вони хочуть? — спитав я коротко.

— Вони вимагають, щоб граф віддав палац для потреб армії і хочуть реквізувати наших коней. Жах! Я пробував захиститися портретом Муссоліні, але вони тільки висміяли мене. Один із німців сказав мені, що така фотографія висить у квартирі кожного мешканця Рима. Тепер нас ніщо не врятує! Ми пропали!

Я раптом пригадав, як перед війною в нас був маршал Герінг, а також його розмову зі мною. Пригадав листа, якого я сховав у старовинному секретері.

Я швидко подався до графового кабінету і зайшов, не постукавши. Граф у самій тільки піжамі стояв за письмовим столом. Від хвилювання голос його раз по раз уривався. Він мішав німецькі, англійські, французькі, італійські слова й швидко сипав ними. Але на його співбесідників це не справляло ніякого враження. Їх було троє. І всі із свастикою на рукавах. Перший з них, сивуватий, був полковник. У другого, майора, на грудях виблискував новенький рицарський хрест. У третього, одягненого в чорний мундир без знаків розрізнення, на кашкеті було зображення черепа. Всі троє репетували, не слухаючи графа, і ніхто нічого не міг второпати.

Моя несподівана поява всіх приголомшила. Запанувала раптова тиша. Навіть граф замовк. Він не приховував свого здивування. Адже я вперше в житті зайшов до нього не постукавши. Якось дивна інтуїція не дозволила мені промовити хоча б словечко. Твердим кроком я підійшов до секретера й легко відсунув його від стіни.

— Was machen Sie?!¹ — раптом заревів офіцер у чорному мундирі, підступивши до мене з нагаєм у руці. В очах його блиснула лють.

Я спікіюно відповів по-німецькому:

— Виконую наказ маршала Герінга. Не більше.

Нагай, занесений над моєю головою, застиг у повітрі. Всі мовчали, з нетерпінням стежачи за моїми рухами. Я натиснув на рельєф секретера, повернув третю ручку з тих, що були розташовані на стінці, і вічко відомого мені тайника безшумно відскочило. Я вийняв звідті Герінгів лист і мовчки подав його графові. Мій пан механічно розірвав конверт і прочитав листа. Потім глянув на мене, поклав лист на стіл і вийшов з кімнати. Сивий полковник схилився над письмовим столом. Те саме зробили й інші троє. Вони читали довго й уважно. Нарешті офіцер у чорному мундирі взяв листа, ще раз оглянув його і, поклавши назад, спромігся вимовити тільки одне слово:

— So!²

Потім усі троє мовчки вийшли з кабінету.

За годину після від'їзду німців адміністратор, з наказу графа, виплатив мені тисячу злотих винагороди.

Розділ IV

Час минав. З Франції докочувалися глухі вісті про невдалу оборону лінії Мажіно. Англійці теж мало чим допомагали Франції

¹ Що ви робите? (нім.).

² Так (нім.).

своїми військовими експедиціями. В Америці Рузвельт говорив про права людини й свободу народів.

Тим часом до нашого палацу весь час з'їжджалися аристократи з усієї країни. Князів, графів і баронів можна було рахувати на копійці. Їх ніхто не запрошував — вони приїжджали із власної ініціативи, щоб з'ясувати ситуацію і вжити відповідних заходів для власного захисту. Граф був серед них особаю, а що тепер у нього часто гостювали найвищі представники німецької окупаційної влади, то можна було легко зав'язати потрібні контакти і вміло скористатися ними. Найкраще полювання граф влаштував для генерала Рундштедта, з яким замолоду познайомився у Відні. Нашим гостем був також генеральний губернатор Кракова і звичайний варшавський «губернаторик» Фішер. З поляків мене найбільш зацікавила постать графа Коморовського, який пізніше виплив на політичну арену під час трагічного варшавського повстання. То був невисокий на зріст, хворобливий чоловік, з півнячою шиєю і обличчям ідіота. Він майже весь час мовчав, зате, як справжній алкоголік, хвацько жлуктив коньяк. Крім того, не давав проходу покоївкам і лапав їх у темних коридорах.

Другою характерною постаттю серед наших гостей був князь Сангушко з-під Тарнова. Цей магнат, який, мабуть, володів такими ж багатствами, як і граф, у роки окупації уславився великопанським способом життя і своєю екстравагантністю. В нього був власний автотрек і п'ять спортивних машин найвищого класу. Часто він влаштував змагання і гучні банкети. Його романтичний характер спричинився до того, що він безтямно закохався в дружину якогось інженера. Незважаючи на те, що вона була вдвічі старша за нього, князь зламав опір родини й чоловіка коханої, якому вручив чек на значну суму, аби тільки добитися згоди на розлучення. А що князь, як і багато аристократів, був також папським камергером, він досить легко добився в Римі дозволу на повторний церковний шлюб. Останнє коштувало йому порівняно недорого — всього шість тисяч доларів, що їх князь дав якомусь кардиналові з нагоди так званої «церковної десятини». По двох роках княгиня померла у Відні під час полонів. І хоч тоді в розпалі була війна (йшов 1943 рік), спеціальний поїзд привіз тіло княгині до Тарнова. Звідти до родинного склепу на цвинтарі вела двокілометрова дорога. Князь наказав вимостити дорогу брущаткою. Гітлерівці дозволяли йому все, бо князь, як і всі аристократи його кола, мав кузенів, дядьків і свояків серед німецьких аристократів, котрим протегував фюрер

Третього рейху. Тому життя цих людей обабіч кордону проходило, як у казці. Війни і пов'язаної з нею небезпеки для них не існувало. Вони відсиджувались у своїх замках і палацах, віддалених од міст, і не один генерал чи губернатор з задоволенням приймав їхнє запрошення на банкет. Але на початку війни польська аристократія була страшенно налякана. Тому вона поновлювала давні знайомства, зав'язувала листування з вищими колами Рима й Берліна і всіляко намагалася відгородити себе від будь-яких небезпек.

Приїхала і графиня Б. з батьком. Я не називаю її імені, бо воно пов'язане зі спогадами, що стосуються нас обох. Це була гарна жінка років тридцяти. Незаміжня. Я кілька разів зустрічав її на різних прийомах і на курортах за кордоном, куди їздив разом із паном графом. Я звернув увагу на настирливість, з якою вона придивлялась до мене. Хоча мене й нелегко вивести з рівноваги, я бентежився в її присутності: відчував якусь скованість, коли обслуговував гостей, втрачав здатність вільно триматися, взагалі почував себе дурником. Графиня про це здогадувалась, і на устах її часто з'являлась усмішка.

Не всі аристократи тягнулися до Мекки, якою був наш палац. До нас дійшли чутки про мужній вчинок ерцгерцога Габсбурга з Живця, який уже перед війною знехтував своїм титулом і називав себе просто «полковником Габсбургом», бо саме до цього звання він дослужився у польському війську. Коли німці зайняли його маєток і величезні пивоварні заводи, з Берліна приїхав якийсь гітлерівський сановник і від імені Третього рейху заявив про готовність відкликати з Польщі генерального губернатора Франка, якщо ерцгерцог стане на його місце. У відповідь він почув слова, змісту яких я, на жаль, не знаю, але полковник Габсбург після цього відразу ж опинився в концтаборі, а його маєток забрав якийсь намісник з місцевих «фольксдойчів». Така позиція ерцгерцога викликала гнівне обурення гостей графа. Ерцгерцогу закидали зраду народу і його життєвих інтересів. Сказати правду, я мало розумів, у чому полягає зрада аристократа-полковника. Те, що він не показав себе боягузом під час вересневої кампанії, а потім відкинув німецькі пропозиції, на мою думку, аж ніяк не можна назвати зрадою. Хіба що «життєві інтереси народу», тобто справи, пов'язані з маєтками аристократії, залишилися позбавленими польської опіки. Але цим панам непогано жилося й під гітлерівською опікою. Заслугує на згадку добрим словом і княгиня Любомирська з Пшеворська, яка, незважаючи на те, що німці на той час загарбали великі тери-

торії Радянського Союзу і вона могла повернутися до свого маєтку й господарювати, залишила в Кракові і заробляла на життя склеюванням картонних коробочок для якогось крамаря. Можна було б назвати ще багато людей з цих кіл, вчинки яких докорінно відрізнялися від вчинків графа, князя Сангушка та цілої плеяди їхніх родичів. Якщо говорити про кривні зв'язки, то спорідненість «блакитних» родів сама по собі була цікавою річчю. Важко було знайти зовсім відособлену, чужу родину. Родинні узи сягали далеко за межі Польщі. Італійська, німецька, французька, іспанська та й англійська аристократія мала в нашій країні відгалуження. Зрозуміло, що в роки окупації найбільша мода була на італійців та німців. Хтось навіть знайшов у готичному альманасі підтвердження своїх кривних зв'язків з королівським домом Італії і повідомив про цей важливий факт князя Умберто. Але той не відповів.

Минали місяці і роки. Воєнна завірюха гуляла мало не над усім світом, але в наших краях нічого не мінялося. Граф виїжджав рідко, а вплив гостей значно зменшився.

Тим часом до нас доходили глухі чутки про вуличні облави, табори смерті і нелюдські розправи. Коли я згадував Павла, у мене стискалося серце. Він так і не повернувся додому. Або поліг, обороняючи Варшаву, або пішов у партизани, говорили робітники фільварку, з якими Павел був у найкращих стосунках. Адже він до того, як став шофером графа, працював на тракторі і ремонтував сівалки. Відтоді ж як Павел зник, граф наказав віддавати його зарплату мені. Адже роллс-ройс був під моєю опікою. Але Павел був одружений і мав дитину, а тому я віддавав ті гроші його дружині. В палаці про це ніхто не знав, а в бараках говорили, що я непоганий хлопець. Коли я вперше почув це з уст старого городника, мені якось солодко защеміло серце, проте я швидко опанував себе. Я віддавав платню його дружині, бо Павел був моїм приятелем. Гадаю, що коли б я мав сім'ю, Павел на моєму місці зробив би так само.

Одного разу, після короткого візиту якогось елегантного офіцера, граф покликав мене і сказав:

— Дорогий Леоне! Я тобі безмежно вдячний і тому вирішив доручити одну делікатну справу. Час від часу ти навідуватимешся до Варшави і купуватимеш для мене долари. Ціна не має значення. Адміністратору я наказав виплачувати потрібні суми грошей на першу твою вимогу. А щоб ти міг успішно виконувати моє доручення і уникати можливих неприємностей, я дістав спеціальний дозвіл, підписаний губернатором Фішером. Але цей документ ти показуй

тільки вищим чинам німецької адміністрації і вищим офіцерам поліції та гестапо, і лише в тому разі, якщо тобі справді загрожуватиме небезпека. А взагалі, ця справа вимагатиме від тебе витримки, делікатності і такту.

— Зрозумів, пане граф, — відповів я, — але до кого мені звернутися у Варшаві, щоб одержати долари?

Граф глянув на мене з іронічною посмішкою.

— На це питання ти повинен сам знайти відповідь. Можеш іти.

Я вклонився і вийшов з кабінету.

Другого дня адміністратор вручив мені готівку та підписаний «крейслейтером» дозвіл на подорож залізницею в купе, призначених для «фольксдойчів». Папірець той дуже став мені в пригоді, бо інші вагони були переповнені. Люди не тільки стояли в тамбурах, а й висіли на підніжках, навіть лежали на дахах. Кожен мав з собою валізи і валізки, бо всі спекулювали—хто чим міг. Вже на станції мені запропонували купити сала й ковбаси, а коли я подякував, пошепки додали, що є борошно і масло. Будь-яка спекуляція каралася смертю. Але на це ніхто не зважав. Я дивився на той натовп обідранців, що подорожували в якомусь нервовому темпі і, зберігаючи явний погляд, галасували про такі речі, за які вмиг можна було дістати кулю в лоба, і мої нерви потроху заспокоювались. Місія, яку поклав на мене граф, вже не здавалася такою небезпечною. Адже мене оберігав секретний документ, хоча саме через оту його секретність мені й загрожувала небезпека. Я розумів, що мене не поведуть одразу до «вищих чинів», а доки домовишся з рядовими службовцями, можна вскочити в добру халепу. Тим більше, що перший-ліпший жандарм міг застрелити тебе з будь-якого приводу. Проте граф цього не брав до уваги.

В купе для фольксдойчів, крім мене, сиділи ще двоє чоловіків і жінка. Ми майже не розмовляли і дивилися один на одного з-під лоба, тоді як в інших купе було людно, усі там гули, як бджоли у вулику, і щохвилини там вибухав регіт.

Приїхавши до Варшави, я подався до знайомого антиквара, що мав величезний магазин на вулиці Чацького. Перед війною мій хазяїн часто купував у нього картини і меблі.

Якось граф купив у цього торговця гарну кришталеву люстру за чотири тисячі доларів. Люстра нібито належала до епохи Марії-Терези і свого часу прикрашала зал цесарського палацу у Відні. Ще б пак, то була унікальна річ, і граф страшенно пишався своєю покупкою. Через деякий час після

цього ми поїхали на полювання до Несвежа. Там, у вітальні, висіла величезна кришталева люстра, що, як дві краплини води, була схожа на нашу. Коли граф запитав князя про «родовід» люстри, той пихато заявив, що йому трапилася нагода придбати цю безцінну річ у Варшаві. Люстра належала до Вікторіанської епохи і колись висіла в одній із кімнат Букінгемського королівського палацу у Лондоні. Зрозуміло, то була унікальна річ. Таких люстр я налічує ще дев'ять по різних палацах і замках.

Повернувшись з Несвежа, граф влаштував тому антиквару страшний скандал, але той розумівся на людській психології і пояснив графові, що продав оригінал тільки йому, а останні люстри — просто жалюгідні підробки. Я впевнений, що кожен з обдурених клієнтів того торговця вислухав те саме, і всі були задоволені. В усякому разі, люстри були справді гарними.

Ідучи до антиквара, я подумав, що зможу дістати там інформацію щодо купівлі доларів. Але по дорозі на кожній вулиці і мало не під кожною брамою мене затримували торговці валютою. Продавали і купували долари, фунти, марки, золото, навіть італійські ліри і грецькі драхми. Спершу я відчував велике бажання почати з ким-небудь переговори і не йти до антиквара, але потім вирішив, що це все роздрібний продаж, а я ж виступав у ролі оптового покупця, адже адміністратор виплатив мені понад мільйон злотих. Отож я вирушив далі, і за якусь хвилину вже заходив до магазину. Він містився у двоповерховому приміщенні. Внизу продавалися не дуже цінні речі, зате на другому поверсі зберігалися справді цінні меблі, картини і гобелени. Я побачив також багато перських килимів, згорнутих у рулони. А взагалі магазин видався мені захаращеним. Я спитав продавців про хазяїна і знайшов його в кутку, відгородженому порт'єрою. Він працював за мініатюрним дамським столиком, прикрашеним перламутровою інкрустацією. Побачивши мене, антиквар розвів руки і крикнув:

— Граф тут?! Уже біжу!

Я пояснив йому, що приїхав сам, а граф залишився в селі, і вже хотів був заговорити про долари, як нараз побачив на лацкані його піджака маленький значок із свастикию. Це мене так вразило, що якусь мить я не міг розтулити рота. Антиквар зрозумів усе і почервонів від збентеження.

— Бачите... е-е-е... зрештою, це не має значення... я змушений був зробити це... інакше у мене забрали б усе... а воно ж не моє — все належить суспільству... я тільки посередник... більше того... ви розумієте... одні воюють на фронті, а другі в тилу, іншими засобами...

Правду кажучи, той «інший засіб» боротьби здивував мене більше, ніж значок із свастикию. Але я відразу ж подумав, що, можливо, якась підпільна організація і справді наказала йому стати німцем. Я знав антиквара багато років, і він не раз говорив мені, що замолоду служив у австрійській армії. Отож, може бути, що його автоматично зробили фольксдойчем і прикрасили свастикию. Зрештою, яке мені діло до цього? Я нічого не втрачав, а доручення графа мусив виконувати.

Я виклав антикварові свою справу. Він уважно вислухав мене і похитав головою.

— Так... не дивуюся графові... наші гроші ненадійні, а долари цінуються у всьому світі... особливо золоті. На жаль, я цим не займаюся. Мені просто не випадає... ну і надто великий ризик. Але я знаю місце, де німці і поляки купують долари цілими пачками. Тільки... ви забудьте про нашу розмову... Я не хочу бути замішаним. Отож ви підете до кав'ярні «Ріо-Ріта», що в Краківському передмісті. Там бувають німці і поляки. Зверніться там до бармена Міхала — буфет міститься в другій кімнаті. Прізвище вам не потрібне, та й нині у кожного другого поляка воно фальшиве. Скажіть йому, але делікатно, на вухо, що послава вас я. Далі все залежатиме від бармена.

Я подякував і, вийшовши з магазину, попрямував до Краківського передмістя. «Ріо-Ріта» виявилася елегантним рестораном. В першому невеличкому залі за малими низенькими столиками мовчки сиділо кілька німецьких офіцерів і цивільних, а також дві яскраво нафарбовані дами. Чоловіки читали газети. Коли я зайшов, жінки заворушилися — почали пудрити носи і підфарбовувати губи. Я відхилив важку порт'єру і опинився в барі. За прилавком стояв кремезний мужчина середнього віку з червоним обличчям і розливав у бокали коктейль. Крізь двері, замасковані шторою, було чути голяси, що тихенько наспівували якусь дуже знайому пісню.

Вже з перших тактів я упізнав популярну мелодію пісні «Ми перша бригада». Угледівши мене, бармен блискавично натиснув якусь кнопку в стіні. Завив важкий вентилятор, враз заглушивши вокальні вправи невідомих співаків.

Я усміхнувся і уважно подивився на бармена. Його обличчя видалось мені знайомим. Це був один з видатних польських акторів. Особисто я не був з ним знайомий, але бачив його на сцені в довоєнні роки. Однак ім'я його було напевне не Міхал. Мабуть, він взяв собі такий псевдонім, — і це видалось мені дивним, адже його знали по всій Польщі.

Я чемно вклонився і сказав:

— Вітаю маестро... Міхала.
Він посміхнувся і відказав, кивнувши на стіну:

— Я до ваших послуг, пане, тільки ось однесу коктейль отій голоті.

Він узяв тацю, відчинив двері за што-рою — почувся гомін, дещо заглушений виттям вентилятора, — і зник. За хвилину він повернувся, розчервонілий ще більше.

— Псякрев! Вони примусили мене випити. Я з охотою, але небагато. Служба.

Я сказав, наголошуючи на останньому слові:

— Я прийшов з вулиці Чацького.

— Ага, — буркнув він, — від антикара. Надійний гість. Цікавиться тільки монетою. Що у вас є?

— Гроші.

— Наші, ходові?

— Так. Мільйон.

Він стиха свиснув.

— Розумію. А що ви хочете?

— Долари. Ціна не має значення.

— Чудово. Вам пощастило. Тим потрібна готівка... — Він знову кивнув головою у напрямку сусідньої кімнати.

— Хто там?

— Ну... ці. Але то вас не обходить.

— Зрозуміло. Вони мають долари? Справжні?

— Аякже...

Він раптом замовк і стривожено глянув на мене.

— Боже, що я плету?! Я п'яний. А ви хто будете?

На якусь мить я завагався.

— Купець. Плачу і забираюсь геть.

— Куди?

— На село — додому.

Він з полегшенням зітхнув і пильно подивився на мене.

— Ви... землевласник, правда? І, мабуть, «вищої категорії». У вас арійський вигляд. Чи там... на Чацького, ви теж щось купили?

— Так. Кілька гобеленів і два перські килими.

— Розумію, — похмуро зауважив він, — одні продають, щоб не здохнути з голоду, а негідники купують. Боже! Що це я знову? Пробачте, будь ласка, це так... від щирого серця.

— То нічого. В торгівлі образам місця нема.

— Ви розумна людина. Знаєте що? Дайте вип'ємо. Все одно я змушений буду піти спати. Вони добряче мене напоїли.

— Я вас можу замінити.

— Але ж я вас зовсім не знаю.

— Я захоплювався вашою грою на сцені. Належу до числа ваших шанувальників.

Він тепло глянув на мене.

— Правда? Але тепер я не граю — не хочу бути свинею. Краще пити. Вип'ємо?

— Гарзд. Але спершу я хотів би закінчити нашу справу.

— Маєте рацію. Поки мені тільки двоїть-ся в очах. Бо як почне троїтися, то почну ставити вам «Ревізора» Гоголя. Я знаю напам'ять усі ролі.

Він знову зник за дверима і за хвилину привів якогось хлопця з гострими очима. Бармен показав на нього рукою:

— Пан Єжи, пан...

Він запитливо глянув на мене.

— Леон, — вклонився я.

Хлопець по-діловому запитав:

— Готівку ви маєте з собою?

— Так.

— В такому разі ходімо нагору, до кабінету директора.

Я мовчки рушив за ним. На сходах не було нікого. Юнак тричі постукав у двері, оббиті бляхою. У вічку блиснуло чиесь око, потім двері відчинилися. Ми зайшли і опинилися в маленькій сонячній кімнатці. Канапа, вкрита парчевим покривалом, засклепаний буфетик з червоного дерева, з цілою батареєю пляшок і кришталевих чарок, стіл і чотири зручних крісла. Мабуть, тут грали у бридж. Директор ресторану, блондин з приємним обличчям і розумними сірими очима, сів за стіл. Хлопець, який привів мене, нахилився до нього і щось шепнув на вухо.

— Для кого ви купуєте? — запитав директор.

Я вагався. Граф наказав мені бути обережним, але в цьому випадку в грі брала участь висока особа, як здогадався я з необережних слів бармена Міхала. Це давало деяку гарантію, що несподіванок не буде. Зрештою їх тільки двоє, а я зумію постояти за себе. Я пригадав слова антикара і вирішив грати з відкритими картами.

— Мені сказали, що тут купують долари поляки і німці. Тому я не думаю, щоб це було таємницею для окупаційних властей. Отже, з мого боку вам не може ніщо загрожувати, і тому ваше запитання недоречне. Просто я плачу і забираюсь геть.

Сказавши це, я видобув з внутрішніх кишень піджака і штанів товсті пачки асигнацій по п'ятдесят злотих і поклав їх на стіл. Блондин мовчки почав рахувати банкноти, кинувши через плече юнакові:

— Принеси долари.

Той зразу ж вийшов. Минали хвилини. Монотонний шелест паперу почав присипляти мене; два коктейлі, випиті на голодний шлунок, туманили голову. Я запалив цигарку, намагаючись відігнати сон. Моя місія видавалася мені не надто складною, я цілком розумів графа, розумів, чому він

вміщував якусь частину своїх величезних прибутків в чужоземну валюту. В моєму рідному селі я знав одного селянина, який не доїдав, не досипав, а разом з усією родиною складав гроші. Таким чином він зібрав скриню царських карбованців, керенок, австрійських крон, німецьких і польських марок. Коли всі вони втратили цінність і їх міняли на польські золоті, селянин розсердився і не обміняв ні копійки, а банкнотами обклеїв всі стіни своєї хати. Згадуючи це, я думав, що колись те саме буде і з доларами. Бо на світі немає нічого вічного. Як повідомляла преса, останнім часом знайдено метод штучним шляхом виробляти золото. Отож, настане час, коли все полетить шкереберть, і залишиться праця, яка забезпечуватиме людині існування. Тільки як працюватимуть вихідці з «голубих родин»? Адже ці люди ніколи не працювали і працювати не хотіли.

Мої філософські роздуми перервав юнак, який приніс портфель з доларами. Знову почали рахувати, причому мене запитали, чи наполягатиму я, щоб при розрахунках додержуватись офіційного курсу долара. Згідно з наказом графа я відповів, що ціна не має значення. Мої контрагенти з повагою глянули на мене, пошепталися між собою і, врешті, подали мені важку пачку банкнотів різної вартості. Я взяв її, не рахуючи, порозсовував долари по кишенях, кивнув головою і вийшов.

Я вирішив повернутися на село першим же поїздом, що відходив за півгодини. На розі Хмільної з натовпу перехожих вийшло двоє німецьких офіцерів в есесівських мундирах. Ледве вони випередили мене на кілька кроків, як почувся сухий тріск, ніби хтось стріляв з іграшкового револьвера. Один з німців, обливаючись кров'ю, впав на тротуар. Другий, похитуючись, вибіг на брук і закричав страшним голосом:

— Banditen! Banditen!¹

В одну мить вулиця спорожніла. А я заляк на місці, бо вперше в житті став свідком замаху. Одалік я побачив кількох молодих людей, що швидко бігли геть. Раптом мені здалося, що з найближчого під'їзду виглядає Павел, моргаючи мені. Я підійшов ближче, але там вже не було нікого. Тоді я побіг сходами нагору, аж на останній поверх, сподіваючись побачити Павла. Повернувшись знову в під'їзд, ще приголомшений сценою замаху і несподіваною зустріччю, я почув звук сирени і шум кількох автомобільних моторів. А на вулиці відразу наткнувся на величезний чорний лімузин, який щойно зупинився. Позаду нього загальмували два грузовики, переповнені солдатами в касках. Доки я спромігся оці-

нити своє становище, хтось сильно вдарив мене чимсь важким по голові, і я втратив свідомість.

Коли я прийшов до тями, то побачив, що лежу під стіною в якомусь підвалі. Крім мене, тут було ще кілька чоловік.

Хтось шепнув, звертаючись до мене:

— Вам уже краще?

Я помацав голову. Гуля була завбільшки з сливу, але кров не йшла. М'який капелюх, якого я завжди носив, пом'якшив силу удару. Я не відчував навіть сильного болю.

— А все-таки — що ж трапилось? — запитав я.

— То ви не знаєте? — здивувався незнайомий. — Після замаху всіх чоловіків з навколишніх будинків забрали в гестапо. Тепер ми в Алеї Шуха. Кучера шаліє.

— Хто?

— Головний шеф. Слідство веде він сам. Вас теж допитуватимуть. Я ні в чому не винен і нічого не знаю про замах, але з його лап ще ніхто не вирвався. Всіх — під стінку або до концтабору. Найгірше тим, у кого знайдуть зброю. Ви чуєте?

Він замовк. Десь з глибини будинку долинув страшний зойк. Мимоволі я стиснув кулаки. Тим часом мій співрозмовник відійшов і сів в кутку на підлогу, затиснувши вуха долонями. Поволі крик завмер. Минуло півгодини. Нараз я почув якийсь галас і голоси в коридорі. Двері відразу відчинилися, і щось важке впало на підлогу біля мене.

То був Павел. Він мав жахливий вигляд: вуха порвані, одне око майже вилізло з орбіти, розбиті губи, зуби вибиті ударами кулаків. Коли він простягнув до мене руки, я побачив криваві цурпалки пальців без нігтів.

— Ти теж, Леоне? — почув я тихий шепіт.

— Хто це тебе так?

Він криво посміхнувся.

— Капітан Кучера. З поляками він інакше не розмовляє. Ти був у нього?

— Ще ні. За що тебе мордували?

Павел здивовано глянув на мене одним оком.

В цю мить у замку заскреготав ключ, зайшов стражник, і я почув своє прізвище.

— Зараз же нагору! — додав він по-німецьки.

Ще раз я глянув на Павла і вийшов. В кабінеті на мене чекав знаменитий Кучера. Перед ним на столі лежав стос моїх банкнотів.

— Е, любий! Та ми ж знайомі! — сказав він, коли поліцай зачинив двері і залишив нас самих.

Я уважніше подивився на нього. Справді, він мав рацію. Це був той самий офіцер в

¹ Бандити! Бандити! (нім.).

чорному мундірі, якого я бачив у товаристві полковника і майора в палаці графа під час пам'ятної сцени з листом Герінга. Тоді я не знав його прізвища. В пам'яті закарбувалось тільки його обличчя в той момент, коли він замірився на мене києм.

Тим часом гестапівець зовсім приязно усміхнувся і вів далі:

— Було це, здається, в палаці польського аристократа, маєток якого взяв під свою опіку його ексценція маршал Герман Герінг. Але...

— Слухаю вас, капітане...

— О, ви розумієтесь на знаках відмінності? Це дуже приємно. Хто ж ви є, дорогий пане?

— Камердинер графа.

— І тільки?

— Не розумію запитання.

— Чи виконуєте ви тільки функції камердинера, чи вас призначено також опікуватись особою графа?

— Ніхто мене не призначав. Просто я там народився і ще мій батько служив у палаці.

— Ах, так. А чому у вас знайдено таку кількість доларів?

— Я їх купив за розпорядженням графа.

— А ви знаєте, що за це карають смертю?

— Як кого. У мене є спеціальний дозвіл.

Гестапівець здивовано зміряв мене очима і процідив крізь зуби:

— Чоловіче, ти — дурень! Хто міг видавати тобі такий дозвіл?!

Я нахилився, вийняв з манжета схований там документ і простягнув гітлерівцю.

— Пан граф одержав його від губернатора Фішера. Я не маю права показувати його нижчим чинам. Але, гадаю, що тепер можна.

Гестапівець довго вивчав документ. Нарешті віддав його мені і неохоче промовив:

— Все гаразд. Ви вільні. Зараз видам вам перепустку.

Він підписав папірця і подав мені, але я стояв на місці.

— Ну, чого вам ще треба?

— Доларів.

Кучера грюкнув кулаком об стіл:

— Яких доларів?! Раджу забути про них. Принаймні... про ці! Розумієте? Інші можете купувати. Це мене не обходитиме. Але тепер... Геть! — гаркнув він, бачачи, що я і далі не рухаюсь з місця.

Я вийшов, подав стражникові перепустку. Він провів мене вниз, і варта, що стояла на вулиці, пропустила мене.

Повернувшись додому, я розповів графові про свою пригоду і втрату доларів. Та

мій хазяїн тільки махнув рукою і сказав по німецькому:

— «Muß man leben und leben lassen».¹ Забудь, Леоне, про цю історію. Я вірю тобі. Наступного тижня адміністратор дасть тобі гроші і ти знову купиш долари. Тільки будь обережніший і не встрявай у вуличні авантюри.

Розділ V

Під час моєї четвертої поїздки до Варшави я знову мав пригоду, яка закінчилась менш драматично для доларів графа, зате завдала більших неприємностей мені. Купивши долари в «Rio-Riti», я запізнився на поїзд, бо симпатичний пан Міхал намовив мене випити кілька чарок французького коньяку, що його привіз з Парижа якийсь ділоць. Отож я був змушений переночувати у Варшаві, і для цього вибрав скромний, нічим не примітний готелик «Термінус» на вулиці Хмільній. Швейцаром у тому готелі служив мій давній знайомий — ще з довоєнних років — на ім'я Броньчик, який, мабуть, насамперед був сутенером, а вже потім швейцаром. Незважаючи на те, що ми не підтримували дружніх стосунків, він так приязно зустрів мене, що я аж здивувався. Проте я одразу здогадався, що тут неабияку роль відіграє особа графа. І справді, мій здогад виявився вірним. За чаркою ми розговорилися, і я почув новину, яка мене приголомшила. Гітлерівці, намагаючись якнайкраще забезпечити свої тили під час війни з СРСР, і далі намічали різні кандидатури серед найбільших польських аристократів, щоб передати комусь адміністративну владу в так званому «Генеральному губернаторстві», яке в разі дальших воєнних успіхів Третього рейху мало значно розширитись. Після того, як цю пропозицію відкинув ерцгерцог полковник Габсбург, німці звернулися до князя Януша Радзивілла, але останній теж відмовився. Тоді в Брюльському палаці висунули проект, який полягав у тому, щоб оголосити в окупованій Польщі монархію і віддати корону... моему хазяїнові. Цей проект набрав такого розголосу, що навіть німецькі офіцери, які зупинялися в готелі «Термінус», базікали про це. Колись, ще до війни, вулицями Варшави ходив король Польщі Владислав V, одягнений в червону довгу одягу і золоті сандалі. То був кузен мого хазяїна — справжній граф і водночас справжній ідіот. Він прогулювався, супроводжуваний ескортом варшавських злодіїв, приваблених екзотич-

¹ Живи сам і давай жити іншим (нім.).

ною зовнішністю короля, доки родичі не віддали нещасного в лікарню для душевнохворих. Мій хазяїн, звичайно, не потребував послуг подібного закладу.

Отож, як довірену людину графа, швейцар готелю зустрів мене сердечно, улесливо посміхаючись. Я відразу зрозумів, що тепер готель «Термінус» стане, так би мовити, пристановищем для мене і для доларів графа. Щоправда, коли я залишився в номері сам, то насамперед сховав долари під дошку, за лампочкою, що висіла над умивальником, а вже потім спустився вниз, щоб вийти в місто і чимось перебити голод, викликаний коньяком і вермутом. На сходах швейцар Броньчик затримав мене ще на якусь хвилину, з ентузіазмом показуючи вельми цікаву програму, надруковану на прекрасному папері, яку привіз з Парижа якийсь німецький офіцер. Форматом програма нагадувала брошуру і містила мистецьки виконані фото вишуканого французького борделю.

Отже, я йшов вулицею, шукаючи якогось бару чи ресторану, і міркував про роздвоєність життя так званого «світу» — аристократичних кіл і державних мужів. Перед війною у нас гостював міністр закордонних справ Італії граф Чіано, а перед цим — міністр пропаганди третього рейху Геббельс з дружиною. Після вечері ми з ад'ютантом віднесли Чіано до його покоїв на руках, бо він упився, наче якийсь бродяга. По дорозі граф щось белькотів про фальшиву мораль гітлерівців, з настирливістю п'яного повторюючи, що дружина Геббельса була і залишається шлюхою. І в той же час ні для кого не було таємницею, що дружина Чіано Едда не далеко відійшла від своєї німецької приятельки. Ад'ютанти її чоловіка ледве справлялись зі своїми «службовими обов'язками», бо пані міністрова була ненаситною в коханні, як Мессаліна. Вся довоєнна Польща говорила про її головний роман з нашим знаменитим полковником Венявою, який таким способом зумів добитися посади при Квіріналі, де пані графиня мала багато дядьків-кардиналів. Зате в публічних виступах, адресованих членам партії і народу, Чіано і Геббельс виголошували промови, закликаючи до високоморального життя та просторікуючи про святість сім'ї. Так само робили Герінг, Ріббентроп, Гімлер і диктатор Італії Муссоліні, який, крім дружини, мав Клару Петаччі з Неаполя. А скільки ж було таких «стовпів вітчизни» і «світочів суспільства» у всіх інших країнах і державах світу?

Мої роздуми про інтимне життя «великих» людей були несподівано перервані — хтось грубо схопив мене за плече. Доки я встиг зрозуміти, хто мій напасник і що йому

треба, мене штовхнули в натовп чоловіків, оточений кільцем поліцаїв. На вулиці було досить темно, проте я розгледів, що ми стоїмо біля руїн кількох розбитих бомбами будинків. За хвилину нас повели до критого грузовика, що стояв за рогом вулиці. По дорозі хтось комусь пошепки пояснював, що поліція шукає небезпечного злочинця. Усіх затриманих звільняють відразу ж після перевірки документів.

Я сидів на лавці мовчки, цілком байдужий до всього, адже документи у мене були, а долари я залишив у готелі. Мене турбувало тільки одно: чи довго триватимуть формальності, адже мені треба встигнути з'їсти вечерю до комендантського часу, бо я не мав нічної перепустки. Я вирішив скористатися з свого знання німецької мови і домагатися розгляду моєї справи відразу ж по приїзді до комісаріату. Під час подорожжя по залізниці мені доводилося чути, як познанці, що добре знали цю мову завдяки півторавіковій окупації Великопольщі, обводили кругом пальця нічних патрулів, які, почувши розмову по-німецьки, навіть не питали документів. Самовпевненість, поєднана з добрим знанням мови, впливала навіть на німців.

Через десять хвилин машина зупинилася перед якимось будинком. Заплтованими і смердючими сходами нас повели на другий поверх до великої кімнати, перегородженої на дві частини низеньким бар'єром. Перша половина її була порожня, а друга — заповнена шафами, кріслами і столами, за якими сиділо кілька поліцаїв. Вони почали перевіряти документи арештованих. Я продерся крізь натовп, став біля бар'єру і вже хотів був розкрити рота, щоб прогавкати щось на берлінському діалекті, інсценізуючи «святе обурення», як розчинилися двері сусідньої кімнати і зайшов комісар поліції. Його обличчя видалося мені напрочуд знайомим, тільки я не міг відразу пригадати обставин, за яких познайомився з ним. Комісар ще з порога оглянув присутніх, затримав свій погляд на мені і примружив очі. Мабуть, він також згадував, бо його обличчя раптом проясніло. Він щось шепнув поліцаєві, який стояв поруч нього, і на моїх руках, спертих на бар'єр, клацнули наручники. Це відбулося так швидко, що я і далі стояв нерухомо, спантеличений і здивований. І тільки тоді, коли мене сильно шарпнули, я відірвався від бар'єру і опинився в сусідній кімнаті. Поліцай залишився стояти біля дверей. Ця кімната була краще освітлена і менша. Посередині стояли письмовий стіл, крісло і два стільці. Комісар сів у крісло, і тоді я впізнав у ньому сержанта другого відділу війська польського і пригадав досить драматичну ревізицію автомо-

біля мого хазяїна біля готелю «Європейський» у Варшаві.

Мені стало трохи не по собі. Сержант, а тепер комісар, відверто втішався моїм виглядом і становищем, в яке я потрапив. Його очі блищали, а губи розтяглися в солодкій посмішці. Якийсь час він мовчав, а потім нахилився над столом і засміявся:

— Кого я бачу! Слугу пана графа! Яка несподіванка!

Промовивши це, він звернувся до поліцейця, що стояв біля дверей:

— Вийди на хвилю. Коли будеш потрібний, я покличу.

Як тільки двері зачинилися, і ми залишилися вдвох, сержант скочив на ноги, обійшов стіл і зупинився передо мною:

— Це за готель «Європейський», — злісно просичав він. — А це за Брест-над-Бугом!

Він двічі ударив мене кулаком в обличчя. Рука в нього була жилага, тверда і велика, але він бив не розмахуючись, бо стояв зовсім близько. Я мимоволі пригнув голову, і удари влучили в череп, не завдавши великого болю. Обома руками, скутими наручниками, я схопив його за пояс і підкинув вгору, водночас нахилиючись вперед. Він враз ніби переламався надвоє, ковзнув по моїй спині і гримнув лобом об підлогу. Коли я оглянувся, він лежав нерухомо — по його щоці стікала вузька цівка крові.

Якусь мить я роздумував, що робити далі. З сусідньої кімнати долинали голоси поліцейців і арештованих. Очевидно, там нічого не почули. Двері були зачинені, але це не міняло становища. З службового кабінета сержанта, вірніше, комісара поліції, не можна було вийти інакше, як через ці двері. Залишалося вікно. Але що робити з кайданами на руках? Я знав людей, які ламали підкови і рвали залізні ланцюги. Особливо успішно робив це перед війною знаменитий польський моряк Радван, який навіть зубами перекушував цвяхи і гаки. Спостерігаючи іноді виступи таких силачів, я не відчував бажання стати таким, як вони, бо мій батько говорив, що надмірно сильна рука втрачає м'якість рухів, необхідну для зразкового камердинера. Тому я не знав, якою мірою можу покластись на свою фізичну силу, хоча вже мав нагоду пересвідчитися, що в бійці троє чи четверо людей не становили для мене небезпеки. Ще за життя батька, будучи підлітком, я не раз переконувався в цьому. Спогади додали мені відваги, і я вирішив розірвати кайдани.

Та нараз гомін в сусідній кімнаті стих, і хтось голосно скомандував:

— Ruhe!¹

Потім почулися чіткі кроки, обидві поло-

винки дверей розчахнулися і передо мною зупинилася людина, зовнішність якої відбилася колись у моїй свідомості так само чітко, як і сержантове обличчя. То був капітан другого відділу, прізвища якого я не знав, одягнений в чорний мундир гестапо; блискучий значок — череп з перехрещеними кістками — прикрашав його картуз. За ним стояло ще двоє в таких самих мундирах з кийками в руках.

В пам'яті нараз спливли Брест-над-Бугом і капітанські валізки, що миготіли в повітрі, а також клітка з папугою Лолітою. Я відчув, як мороз пробіг мені поза спиною і лунко закалатало серце. Однак за мить я вже опанував себе і, стиснувши кулаки, скутими руками щосили вдарив капітана в груди. Він поточився на одного з гестапівців і разом з ним упав на землю. Другий замірився на мене кийком, але я швидко підняв ногу, вдарив його в живіт і, мов камінь, випущений з катапульти, врізався в натовп заанімілих з несподіванки поліцейців та заарештованих. Розштовхавши натовп, я вискочив на сходи. Поліцей, що йшов нагору, схопив мене за горло в той момент, коли я минав його. Я підбив йому руки скутими долонями і в свою чергу схопив його за горлянку. Він захарчав і посинів; кинувши його на сходах, я вискочив на вулицю. Перед комісаріатом стояла машина, якою, напевно, приїхали німці. Дверцята машини були відчинені, шофер, що сидів за кермом, саме запалював цигарку. Коли я став перед ним на тротуарі, він запитливо глянув на мене. Мимоволі я подивився на свої руки і на хвилину завмер від здивування. Наручники зникли. Я був вільний у повному розумінні слова. Тільки одне кільце стисало ліве зап'ястя, та воно тепер було схоже на звичайний браслет, які були тоді досить модні, особливо серед німців, що в окупованих країнах не гребували навіть такими «воєнними трофеями».

Я з полегшенням зітхнув і ступив крок уперед. Гестапівець дивився на мене, нерухомий, мов манекен. Минаючи його, я недбало підніс праву долоню і гаркнув:

— Хайль Гітлер!

Німець здригнувся, і його рука, ніби звільнена дружина, вискочила з кабінети:

— Хайль!..

Далі я не почув нічого. Мене поглинув нічний морок вулиці. Відразу ж за рогом я шмигнув до якогось під'їзду, ще не замкненого і освітленого. Я розумів, що переслідувачі, яких можна було чекати з хвилини на хвилину, легко схоплять мене на вулиці. Якби пощастило знайти якусь схожанку! Я вирішив пробратися на горище цього незнайомого будинку, потім на дах, і там перечекати до ранку. Піднімаючись

¹ Спокійної (нім.).

напівтемними сходами, я намагався йти беззвучно, щоб не почули мешканці будинку. Я не хотів, щоб завтра про мої пригоди знало все місто, бо я добре усвідомлював, що мене чекає. Німці шукатимуть мене, оголосять винагороду за мою голову і взагалі зроблять з мене небезпечного злочинця. А поляки вважатимуть мене героєм. Тим часом я не відчував бажання ставати ні тим, ні другим. Просто хотілося знайти безпечне місце, викупатися, переодягнутися, забрати в готелі долари і повернутися до графа. Крім того, я вирішив розповісти йому про свою пригоду, бо про дальші поїздки до Варшави, очевидно, нічого було й думати.

Так міркуючи, я вибрався на п'ятий поверх, над яким виднівся вхід на горище. Зненацька двері однієї з квартир відчинилися, і на сходи вийшов бідно вдягнений чоловік середнього віку з відром у руці. Він зупинився і пильно глянув на мене.

— Ви до кого? — запитав він.

Я не забобонний, хоч мені доводилося переживати багато випадків, виключних за своїм характером. Але це вже було занадто — адже я відразу впізнав симпатичного робітника, з яким ми на початку війни будували барикаду в кінці Пулавської вулиці. Як і тоді, він дивився на мене трохи сумовито, але його лазурові очі і тепер випромінювали тепло. Він мене ще не впізнав, а тому спокійно стояв, чекаючи на відповідь.

Відчуваючи якесь незвичайне довір'я до нього, я мовчки підняв руку з кільцем від кайданів.

Це одразу справило належне враження — він одступив від дверей, звільнивши прохід до квартири.

— Прошу, — тільки промовив він.

Я зайшов до тісної кімнатки, освітленої тьмяною лампочкою, що висіла на шнурі. Під стіною стояло залізне ліжко, застелене латаною ковдрою. Збоку на ослоні стояла мильниця, далі дзбан, два стільці і стіл. В кутку — невелика шафа і скриня. Звідусіль проглядали злидні.

Хазяїн кімнатки обережно поставив на підлогу відро, старанно замкнув двері і повернувся до мене.

— Ви втекли?

Я ствердно кивнув.

— За віщо вас закували?

— Не знаю, — відповів я. — Тут поблизу комісаром поліції працює один чоловік, який на початку війни був сержантом у війську польському.

— Є такий, — прошептав він. — Ну, то що?

— Познайомився я з ним ще тоді, причому за таких обставин, які змусили мене повестися з ним грубо.

— Як саме?

— Затопив йому в пику, — відповів я. — А сьогодні ввечері мене схопили на вулиці і запровадили до комісаріату, де я знову уздрів його. Звичайно, він хотів порахуватися зі мною. Мабуть, зараз мене вже шукають на вулиці.

Він узяв мою руку і оглянув кільце.

— То ви розірвали кайдани? — здивовано вихопилося у нього.

— Навіть не знаю коли, — признався я. — Зчинилася страшна колотнеча. Приїхало гестапо. Я не хотів би завдавати вам неприємностей, але якщо у вашій хаті знайдеться напилوک...

— Нині кожен ризикує щодня, — перервав він мене, — в тому числі і я. Це не має значення. А щодо мене, то я слюсар. Зараз ми перепиляємо кільце — вам пощастило, що натрапили саме на мене.

— Вдруге в житті, — зауважив я, посміхаючись.

— То ви знаєте мене?

— Та як сказати... Ви, мабуть, пам'ятаєте барикаду на Пулавській вулиці у 1939 році?

— А, то це ви?! Диктові танки, правда?

— Я був дурнем, — сказав я, — але, як пише Достоєвський, «дурень, який усвідомив свою глупоту, не є дурнем».

Він щиро засміявся, відкрив скриню і дістав напилка.

— Сідайте і кладіть руку на стіл.

І він заходився пиляти.

— Тепер вам не можна виходити, — заговорив він по паузі. — Але у мене вам теж ризиковано залишатися. Надто вже близько звідси комісаріат. Вони можуть провадити облаву цілу ніч, щоб тільки схопити вас. Але на горищі у мене є комірчина, відгороджена подвійною дерев'яною стіною. Там вас не знайдуть. А вранці тікайте з Варшави, принаймні, на якийсь час.

— Я живу на селі.

— Це добре. Оскільки ви вчинили бійку, вас пам'ятатимуть довго. Готово. Браслета немає. А тепер ходімо зі мною.

Кажучи це, він підвівся і стягнув з ліжка подушку і ковдру.

— А як же ви будете спати? — запитав я, дивлячись на сінник, вкритий простиралом.

— Вкриюсь пальтом. А під голову покладу кулак. Зрештою, це не ваша справа. Ходімо. Вони можуть наскочити кожної хвилини.

До глибини душі зворушений гостинністю цього бідняка, я мовчки поплентався за ним. Він мав кишеньковий електричний ліхтарик, і комірчина, освітлена ним, видалася мені справді надійною схованкою. В кутку лежали городницькі мати, виплетені з соломи. Мій рятівник розстелив їх на підлозі, кинув подушку та ковдру і шепнув:

— Коли йтимете вранці, відсуньте оцей гачок і тихо приставите стіну. А я заберу ковдру й подушку, коли повернуся з роботи. Сюди ніхто не заходить, бо в кожного є своя комірчина. На добраніч. Ага, ще одно: отой комісар — стерво смердюче. До війни був поляком, нагороджений Хрестом хоробрих. А тепер став фольксдойчем. Я дуже радий, що ви дали йому в пику.

Він пішов. Я засунув за ним стіну, опустив гачок і простягнувся на матах. Довго не міг заснути. Перед моїми очима стояли дві

Польщі, два гатунки людей, з якими життя зельо мене на своїх дорогах. Дивні думки і порівняння роїлися в моєму мозкові, сумління мучило мене. Я почав вивертати всі кишені, витягаючи банкноти, що залишилися після купівлі доларів. Сума вийшла чимала. Я відклав незначну частину, враховуючи вартість залізничного квитка і готелю, і сховав у кишеню. Решту, товсту пачку банкнотів по п'ятсот злотих, поклав на маті біля подушки. Після цього я відчув якусь дивну радість і заснув глибоким сном.

На другий день прокинувся я пізно. Годинник показував дванадцятку. Я зачесався, витер обличчя носовою хусткою, обібрав на костюмі соломку і вийшов, старанно засунувши подвійну стіну комірчини. На сходах я не зустрів нікого, а коли опинився на вулиці, в юрбі перехожих, то з надміру доброго настрою почав насвистувати. Побачивши мене в готелі таким веселим, швейцар Броньчик змовницьки примружив око і зауважив:

— Я можу битись об заклад, що вам трапилася весела пригода. Чи не правда?

— Маєте рацію.

— Браво. Але чому ви не скористалися моїми апартаментами? Вони цілком комфортабельні, навіть княгиня лишилася б задоволена. Хоча тепер все «nur für Deutsche»,¹ та для вас я зробив би виняток.

— Я провів ніч з таким комфортом, що навіть вілла Боргезе в Римі тепер видається мені нещасною халупою.

— Хіба тут, у Варшаві, є такі палаци? — здивувався він.

— Так. Тільки потрапити туди може не кожен. А тепер я викупаюся, заберу свій плащ, валізу і поїду до графа. Прошу приготувати рахунок.

Він уклонився пригломшений.

За годину я вже сидів у поїзді.

Повернувшись на село, я докладно розповів графові про свою подорож до Варшави, умовчавши тільки про зустріч із слюсарем. Я вважав ті свої переживання такими інтимними і незвичайними, що вирішив не ділитися ними ні з ким. Я висловив побоювання, що після цієї пригоди мені буде важко, навіть зовсім неможливо виконувати його доручення. У відповідь мій хазяїн знову махнув рукою і сказав, що рятує мене з усякої біди. Отож, незважаючи ні на що, я мушу і надалі їздити до Варшави, коли він скаже.

Отож наступного разу, крім грошей, адміністратор вручив мені пакунок з цибулинками рідкісних тюльпанів голландського сорту. Згідно з наказом графа, я мав вручити його княгині С., що постійно мешкала в гарному особняку на Алеї Троянд. Про

¹ «Тільки для німців» (нім.).

цю немолоду і рано овдовілу аристократку я багато чув ще перед війною. Вона жила з власним камердинером, який завдяки цьому виступав як фактичний хазяїн дому. Він керував маєтком княгині, і адміністрація змушена була зважати на його розпорядження, які він тактовно подавав як волю хазяйки. Служниками там працювали самі його родичі. Один з дядьків був швейцаром, другий виконував функції кухаря, племінник — шофера, а його дві сестри служили покоївками. Треба сказати, що всі вони ніколи не нехтували своїми обов'язками, хоч їхня приватна власність, рік у рік зростаючи, оцінювалася в кругленьку суму. Село, з якого вони походили, вже майже цілком належало їм. Кожен з членів родини мав по кільканадцять гектарів землі, просторі хати з дворами, повними живого і неживого майна. Там надзвичайно вправно господарювали їхні подальші родичі. Подєйкували навіть, що слуга княгині мав на селі дружину і дітей. Всі факти свідчили про те, що він був спритний дядько і вмів виходити з складних і делікатних ситуацій так, що всі були задоволені. Таке становище тривало кільканадцять років, і ніколи не було випадку, щоб якась хмарка затінила цю ідилію. Навіть тоді, коли вибухнула війна, життєвий уклад в особнячку на Алеї Троянд не змінився: княгиня користувалася покровительством німців, бо в її жилах текла цісарська кров Габсбургів. Отож ніхто з фольксдойців не наважувався простягнути заgreбущих рук до маєтків княгині, яка байдуже сприйняла гітлерівську окупацію: адже вона давно цілковито і самовіддано поринула у філантропічну та церковну діяльність. Не знаю, що говорила вона на сповідях про своє інтимне життя, але знаю, що варшавська архієпископська курія завжди одержувала з її маєтків чималі суми. І знову ж таки всі були задоволені.

Коли я появився в особнячку, мене, ясна річ, спочатку прийняв камердинер княгині. З перших же його слів можна було здогадатися, що «в царстві датському щось негаразд». А оскільки всі знали, що я довірена особа графа, камердинер і не намагався приховати від мене гризоти, які випали на долю княгині з вини якогось свояка, бідного родича по жіночій лінії, який ніколи не бував у особнячку княгині і не нав'язував їй свого товариства. Він тримався далі від аристократії, і єдине, що зв'язувало його з княгинею, було те, що його дружина мала те саме дівоче прізвище, що й княгиня, хоч і не мала титулу. Ніхто не знав, з якого «кореня» походила та дама і яке «генеалогічне відгалуження» було причиною того, що вона мала право на те прізвище.

Княгиня також ніколи не цікавилася нею, хоча і знала про її існування. І от гітлерівці, які мали звичку відповідальність за провину однієї людини звалювати на всю родину, довели кривні зв'язки і пред'явили графині претензії. Вони зробили це дуже обережно, через вищих чиновників Брюловського палацу, але та справа була така серйозна, що завжди погідна атмосфера в особнячку на Алеї Троянд затьмарилась. Особливо тому, що гестапо категорично вимагало від княгині використати родинні зв'язки для ліквідації непристойностей. А тим часом княгиня нічим не могла тут зарадити і взагалі в даному випадку не повинна була нести хоча найменшу відповідальність. Але німці через свою тупість не хотіли визнавати цього факту, тим паче, що самі були безсилі щось зрябити. Вони вирішили добитися свого залякуванням. Отож, утворилося замкнуте коло, з якого не було виходу. А провинився, — якщо тут взагалі можна говорити про вину, — чоловік родички княгині, якийсь Ян Чарнота. Признаюся, що, вислухавши до кінця всі жалі камердинера, я відчув до того Чарноти велику симпатію. У мене склалося враження, що мій співрозмовник знає значно більше, ніж мусить знати рядовий слуга особняка. Про це свідчив і той факт, що він уже доклав певних зусиль, щоб якось зарадити справі.

Історія того Чарноти і справді була незвичайна. До війни він господарював у своєму невеликому фільварку. Мав дружину і троє дітей. Славився на всю околицю як силач і вправний стрілець. Він міг забити трьохсоткілограмового дикого кабана, взяти його на плечі і віднести до свого мисливського возу. У ковалів лізли очі на лоба, коли вони підковували його коней — він згинав або ламав підкови. Його сусідом був німець, з яким він перед війною судився за якийсь горб на межі і виграв процес. Після того, як німецькі війська вдерлися в Польщу, сусід став фольксдойчем і поскаржився на Чарноту в гестапо. Його обвинувачення, мабуть, були жахливі, бо німці, вірні своїм поліцейським звичаям, під час нічного нальоту на будиночок Чарноти вчинили загальний трус. Передусім вони виламали двері, не чекаючи, доки їм відчинять. Потім цілий гурт їх вдерся в кімнати, де вони почали перекидати меблі, товкти люстри і скло, бити кийками всіх, хто попадався їм під руку. Кільканадцятилітній син-підліток, захищаючи матір, ударив одного з гестапівців. Його застрелили на місці. Мати з кривавим рубцем на обличчі метнулася до рушниць, що висіла на стіні. Другий постріл обірвав і її життя. В загальній колотнечі під час розправи над слугами двоє інших дітей були просто замордовані. В одній з сусід-

ніх кімнат під дулами двох револьверів тримали батька. Він чув галас, крики і постріли, але не знав, що там робиться. Коли його вели до машини, він побачив трупи своїх ближніх і зупинився. З його вуст вирвався нелюдський крик, від якого задрожали стіни. Потім він схопив за голову гестапівця, що йшов поряд з ним, замахнувся ним, як довбнею, розметав натовп німців і кинувся у найближче вікно, висадивши його разом з рамою. Все це відбулося так швидко, що коли гестапівці почали стріляти, він був уже далеко.

Відтоді навколо постаті скромного досі гречкосія почала ширитися легенда. Передусім сусід-фольксдойч, який, триумфуючи, зайняв його маєток, через два дні був знайдений у лісі з переламаним карком — він поїхав конем оглядати ліс, готуючись вирубати його. Наступною жертвою був шеф повітового гестапо, який вчинив погром. Машина, якою він їхав, змушена була затриматись на шосе, бо поперек дороги стояв селянський віз з конем без візника. Коли шофер і один з військових вискочили з кабіни, щоб зіпхнути віз в канаву, вдарили постріли. Обидва німці впали мертвими. Шеф з іншим гестапівцем відчинили дверці, наміряючись вискочити й сховатися в найближчих кущах. У цей час з протилежного боку в машину зазирнув розхристаний велетень з диким виразом обличчя. Тріснуло скло під автоматною чергою, і гітлерівці, прошиті кулями, скотилися в рів.

Не минуло і півгодини, як німецький військовий грузовик наткнувся на вбитих гестапівців. Відразу ж вищі власті організували облаву по всій околиці. Потім підтягли ще великий військовий підрозділ, і почалися розшуки. Але велетень був невловимий. Помстившись над вбивцями своїх рідних, він перебрався до Варшави. Через кілька місяців він став відомий як «Шалений Ян». Слухаючи розповідь про нього, у мене склалося враження, що з головою нещасного гречкосія щось негаразд. Адже він не шукав контактів з польським підпіллям, не старався виїхати за кордон, щоб вступити в армію і битися з німцями — він і далі знищував ворога тільки власними руками. В компанії кількох варшавських бандитів він чатував ночами у розбомблених районах міста, де численні руїни служили доброю схованкою. А вночі, коли на таку вулицю забрідали німці, особливо напідпитку, йшли в діло ножі. Все робилося тихо, без зайвого галасу. «Шалений Ян» становив виняток, бо обходився без ножа. Несподівано вискочивши з-за рогу чи з під'їзду, він хапав найближчого німця за карк або за горло. Він робив це з такою силою, що кістки враз ламалися, яксірники. Бандити з захоплен-

ням розповідали про це, бо їм самим деколи доводилося «допомагати» німцям, які не хотіли помирати відразу, і вили з болю й переляку. «Шалений Ян» дозволяв обдирати трупи догола, але сам ніколи не брав участі в дільбі «здобичі».

Коли число зарізаних ножами і задушених фольксдойчів та рейхсдойчів разом з військовими досягло кількох десятків, губернатор призначив винагороду за голову «Шаленого Яна» і водночас організував нічну облаву. Але варшавські злочинці виявилися хитрішими, ніж думали німці. Результат облави аж ніяк не задовольнив її організаторів. Було затримано кілька злодіїв і сутенерів, які нічого не знали про «Шаленого Яна». Та ось минуло після облави кілька днів, і він знову нагадав про себе, ліквідувавши вночі трьох п'яних есесівських унтер-офіцерів.

Вислухавши розповідь про все це, я запитав камердинера, яким чином княгиня має вплинути на чоловіка своєї далекої родички, якого ніколи навіть не бачила. Він відповів, що це, власне, і турбує його, адже гітлерівці вимагають, щоб «Шалений Ян» сам прийшов у гестапо й повинився. Спершу я подумав, що камердинер жартує, але він цілком серйозно повідомив мене, що саме в цю хвилину на цю тему вже втретє веде розмову якийсь посланець Брюловського палацу. Княгиня зрадіє, якщо переговори будуть перервані. Тому він зараз же доповість про мій прихід.

За хвилину мене покликали в салон. З пакунком і листом графа в руці я зупинився на порозі і вклонився. Коли я підвів очі, то побачив біля княгині, що сиділа за круглим інкрустованим перламутром столиком, німецького офіцера, в якому я впізнав колишнього полковника з квартири головнокомандуючого в Бресті-над-Бугом. Це так вразило мене, що якусь мить я не міг вимовити ні слова. Я добре запам'ятав і його, і на диво докладні німецькі штабні карти, завдяки яким ми потрапили додому. Коли ми зустрілися поглядами, польський полковник в німецькому мундирі почервонів і одвернувся. Поки я зібрався подати княгині лист, вдаючи, що не впізнав полковника, той підвівся з крісла, гречно вклонився княгині і по-німецьки сказав, що за відповіддю він надійде завтра.

Чим кінчилася історія «Шаленого Яна», я так ніколи і не дізнався. Мабуть, він загинув під час Варшавського повстання. Княгиня при посередництві отого полковника відкупилася, сплативши німцям велику суму. Їй дали спокій, і вона покинула Варшаву, виїхавши до свого маєтку в Замостя.

Розділ VI

У нашому палаці нічого не мінялося. Як і раніше, граф щонеділі марширував до косяулу на чолі дворового оркестру, що дуже потішало німецьких солдатів, які квартирували в містечку. Потім він влаштовував гру в покер, а коли його відвідували кузенни-аристократи чи приятелі, з запалом грав у поло, часто запрошуючи до цієї забави різних німецьких генералів і полковників або деяких членів уряду Третього рейху. Постійно обслуговуючи графа чи накриваючи на стіл під час таємних розмов, я мав змогу зблизька спостерігати таких відомих гітлерівських діячів як Розенберг, Геббельс, Фрік і фон Ріббентроп. Часто гостювали в палаці також посол фон Мольтке і міністр закордонних справ фон Нейрат. Незважаючи на те, що з огляду на мою присутність гості розмовляли різними мовами, я розумів усе, бо добре знав німецьку, французьку, англійську та італійську мови. Граф тільки лукаво посміхався, коли «вельмишановні» гості тихо запитували його, якою мовою слід розмовляти, щоб їх не розуміли слуги. Розмови ці загалом були нецікаві, вони навіть не відповідали тому рівневі, до якого я звик, слухаючи зауваження і дотепні репліки деяких польських аристократів. Гітлерівські «державні мужі» своєю поведінкою і розмовами нагадували ярмаркових пустодзвонів, що вихваляють якийсь засіб проти чиряків чи мазь від мозолів. Голоси у них були верескливі, сперечалися вони грубо і завжди все починали й кінчали фюерером, наче ця людина була альфою і омегою світу. Та все ж, незважаючи на безглузду ідеологію, якою вони були нашіптовані, на їхній чисто німецький гонор і дурну пиху, товариство польських князів і графів, що гостювали на подібних прийомах у нашому палаці, їм подобалося. Не треба забувати, що такі прийоми відбувалися серед чудових гобеленів, дереворитів і картин митців середньовіччя. Велетенський стіл вітальні був, як правило, прикрашений орхідеями, а стіни палацу увінчані гірляндами білих хризантем. Все це справляло належне враження на бундючних сановників, особливо якщо вони знали, що це графове багатство недоторканне і перебуває під опікою Герінга.

Якщо говорити про гітлерівців іншого гатунку — військових, то за подібних обставин я познайомився з такими типами, як генерал Бласковиц, генерал фон Метц і генерал Альтріхтен (без фон). Вони розмовляли тільки по-німецьки і не мали жодних побоювань відносно того, що їх можуть підслухати слуги. Наприклад, коли генерал

фон Метц відвідав нас у березні 1940 року, граф, частуючи його наполеонівським коньяком, запитав, як виглядатиме майбутнє Польщі. То був період блискавичних перемог гітлерівців у всій Європі.

Генерал фон Метц глянув на мого хазяїна і, помовчавши хвилину, сказав:

— Ви, пане граф, станете німцем.

Я був дуже дисциплінованим слугою, і тільки тому тарілка із закускою, яку я саме подавав на стіл, не полетіла в голову генерала фон Метца. А граф задоволено засміявся і випив за здоров'я генерала.

В січні 1944 року, як я потім довідався від мого хазяїна, інший гітлерівський генерал Альтріхтен перекреслив пророкування свого колеги. Під час короточасного перебування в нашому палаці він пояснив графові всю безнадійність становища на Східному фронті, а також розповів подробиці поразки німців під Сталінградом. Це викликало докорінний переворот у нашому житті. Наслідки цього візиту проявилися під час наступної подорожі графа до Відня, де він, як потім розповідав, зустрівся з багатьма старими приятелями, серед яких були відомі мені ще з довоєнних часів князі Ліхтенштейни, князь Алекс Гогенлое і княгиня Шварценберг. Граф мав з ними кілька таємних зустрічей, однак нікому не сказав, про що вони говорили. Та після тих розмов світогляд мого пана радикально змінився. Він став похмурий, мовчазний, не починав зі мною балачок і зовсім знехав улюблену гру в покер і недільні походи у супроводі оркестру до косяулу. Зате котрогось дня до нас приїхав власною машиною якийсь невідомий віденський «Kunsthändler»¹ і чотири дні гостював у палаці. Граф щодня протягом кількох годин обходив з ним зали і кімнати. Вони затримувалися перед кожною картиною, скульптурою, гобеленом. Це виглядало так, ніби мій хазяїн мав намір продати свої музейні цінності, про які хтось колись сказав, що вони варті кілька десятків мільйонів доларів. Та, подумавши глибше, я дійшов висновку, що графові не потрібно нічого продавати, адже грошей йому не бракувало. Він і далі володів величезними капіталами в закордонних банках, а я вже протягом довгого часу купував для нього на внутрішньому ринку цілі стоси доларів. Крім витрат, пов'язаних з великосвітським способом життя, якого він не змінив і під час війни, прибутків від графського майорату вистачало на все. Про справжню причину оцінювання шедеврів мистецтва я довідався тільки згодом. Тим часом війна тривала, а я купував та й купував долари для графа, двічі на місяць виїжджаючи до Варшави.

¹ Торговець творами мистецтва (нім.).

В кінці липня 1944 року, придбавши, як звичайно, чергову партію доларів для графа, я зайшов до перукарні в готелі «Полонія». Це був елегантний заклад, в якому працювало кільканадцять майстрів. Один з них знав мене ось уже кілька років. Цього дня, підстригаючи мене, він по-приятельські нахилився і зашепотів:

— Шановний пане, чи маєте ви намір приїхати до Варшави першого серпня?

— Напевно, — відповів я.

— В такому разі від щирого серця раджу вам затриматись з поїзdkою на кілька днів.

— Чому? — запитав я, трохи здивувавшись.

— Тому що ми робимо повстання.

Я глянув на нього, вважаючи, що це жарт, але його обличчя було серйозне і горде. Хоча я ніколи не служив у війську, мені все-таки здавалося, що такі речі треба зберігати в таємниці. Адже запорукою успіху будь-якого державного перевороту чи повстання насамперед є його несподіваність. Якщо ж перукар чи офіціант першого-ліпшого ресторану попереджає «своїх» клієнтів, то результат такої кампанії можна було передбачити наперед. Тому я вирішив, що все це не більш, як пусті розмови, і спокійно повернувся додому. Минув якийсь час, і я знову зібрався до Варшави з солідним запасом готівки. Та, на превеликий мій подив, знайомий начальник станції заявив мені, що поїзди на Варшаву затримано, бо там учора вибухнуло повстання. Я був подумав, що він жартує, але німецьке радіо підтвердило цю звістку. Через кілька днів старий політичний пройдисвіт Черчилль гримів по лондонському радіо про те, що «Варшава — це натхнення світу». Слухаючи його, я думав, що вона — скоріш козел відпущення якоїсь заплутаної політики нашого емігрантського уряду. Вже перші вісті, що їх приносили люди, які жили поблизу Варшави і з якими я зустрічався особисто, дали мені змогу уявити весь драматизм становища повстанців. Передусім, їм бракувало зброї і, як завжди буває в Польщі, від людей вимагали, щоб вони голими руками роззброювали німців. Щось подібне було і в 1918 році. А в цей час на Празі стояла дивізія «Велика Німеччина», що відпочивала тут після боїв на східному фронті. Вона налічувала вісім тисяч досвідчених солдатів, мала сучасну зброю і танки. Крім того, варшавський гарнізон, жандармерія, гестапо... Мені розповідали про подвиг чотирнадцяти юнаків, які атакували міст Понятовського з однією гранатою, двома револьверами і десятима кишеньковими ножами. До того ж, граната не розірвалася. Жоден з хлопців не повернувся. Тим часом, як я довідався потім, керівник повстання граф Бур-

Коморовський сидів зі своїм штабом у підвалі капітального будинку на площі Наполеона, дудлив коньяк і віддавав безглузді накази.

В нашій окрузі люди ставилися до повстання як до хворого, що незабаром помре. Щоправда, не бракувало і фантастичних чуток, нашіптуваних оптимістами, ніби Англія незабаром скине на парашутах мільйон канадців, щоб допомогти Варшаві. Граф голосно засміявся, коли я йому сказав про це.

Незважаючи на трагічний кінець повстання у Варшаві, кожен розумів, що поразка Третього рейху невблаганно наближається. Гітлер «латав» численні дірки на фронтах або ж «відривався» від противника. Та це мало допомагало. Над Віслою стояла Червона Армія. Це спричинилося до того, що в нашому палаці знову з'явилися польські гості. Приїжджали близькі і далекі родичі графа, радились, що робити. Нічого було й думати, що все залишиться по-старому. Адже Сталінові не можна було присягнути на вірність, як колись у Відні присягали цісареві, заявляючи, що польська аристократія обив'ється навколо трону Габсбургів, як плющ. Та ось хтось з кривих панівного дому Англії висунув проєкт — проголосити Польщу монархією, посадивши на трон герцога Едуарда і, таким чином, заручитися підтримкою такої могутньої держави, як Великобританія. Однак ніхто не вірив в реальність цього проєкту. Отож, аристократи гарячково сперечалися, не звертаючи уваги на присутність слуг — атмосфера була надто напружена. Граф, на якого звідусіль спалися запитання, замість відповіді розводив руками, але водночас загадково посміхався. Знаючи його з дитинства, я здогадався, що він знайшов вихід із становища, та з якихось причин не хоче говорити про це.

Як тільки гості роз'їхалися, моя цікавість була задоволена. Залишилися тільки князь Р. з дружиною і графиня Б. з батьком. Моє передбачення було слушним: граф затримав їх для того, щоб відкрити свої наміри і пообіцяти допомогу. Їхню долю, а особливо долю князя Р. ніяк не можна було назвати трагічною. Втікаючи з свого маєтку подалі від фронту і Червоної Армії, князь прихопив скриньку з родинними дорожчиностями, яких, за словами графа, цілком вистачило б на утримання його сім'ї протягом століть. Трохи гірші перспективи на майбутнє були у графині Б. та її батька. Однак, знаючи її романтичний характер, я вважав, що вона знайде вихід з будь-якого становища на будь-якій географічній широті. Про майбутній від'їзд графа за кордон я довідався від адміністратора, який

сказав, що має приїхати ад'ютант Герінга, наділений особливими повноваженнями: адже граф забирав з собою всю рухому власність, а окупаційні власті виділяли в його розпорядження спеціальний поїзд. Коли я запитав, чи граф має намір виїхати надовго, адміністратор глянув на мене, як на ідіота, і відповів, що назавжди. Я остовпів і довго не міг опам'ятатися. А вранці, коли подавав до ліжка сніданок, несміливо запитав графа, чи то правда, що він скоро від'їжджає. Граф підтвердив сказане адміністратором, додавши, що може взяти з собою одинадцять осіб, в тому числі й мене. Він зауважив, що якийсь час це слід тримати в таємниці, бо в лісах повно партизанів, які можуть перешкодити від'їздові. Але незабаром він чекає прибуття численого підрозділу німецьких військ, під охороною якого можна буде спакувати речі.

Приголомшений, я вийшов з графової спальні. Та моєму здивуванню не було меж, коли під вечір того ж дня перед нашим палацом зупинилася автомашина з трьома вищими гітлерівськими офіцерами. Проводжаючи гостей до апартаментів графа, я впізнав в одному з них ад'ютанта Герінга. Два його супутники, одягнені в парадні есесівські мундири, мали під комірами рицарські хрести. Обличчя одного з офіцерів видалося мені знайомим. А коли я звернувся до них по-німецьки і почув відповідь чистою польською мовою, я остаточно впізнав його. То був високий, щуплий і трохи сутулий польський полковник з головної квартири Ридз-Смігли. На початку війни я привіз його разом з графом до нашого палацу, звідки він зник на другий день. Потім я зустрічався з ним у княгині С. на Алеї Троянд у Варшаві. Мушу сказати, що моя присутність напевно втішила його, бо він простягнув мені руку, приязно посміхаючись. Однак я тактовно вдав, що не помітив його жесту, бо саме відчиняв двері і готувався доповісти про гостей графові. Тим часом парк довкола палацу заповнили німецькі солдати, що прибули на грузовиках.

Я зрозумів, що година від'їзду настала. Все ще приголомшений, я подавав вечерю. Незважаючи на те, що теми, які обговорювалися за столом, були дуже цікаві й офіцери відверто розповідали графові про останні воєнні й політичні новини, яких навіть не передавали по радіо, я нічого не слухав, бо просто нездатний був щось зрозуміти. Якось я опанував себе, бо сам мусив обслуговувати кожного; покоївок не допустили з огляду на інтимний характер вечері. Моя ж особа ні в кого не викликала підозри, бо всі знали, що я довірена людина графа. Князь Р. і графиня Б. з батьком теж сиділи за столом, однак в розмові во-

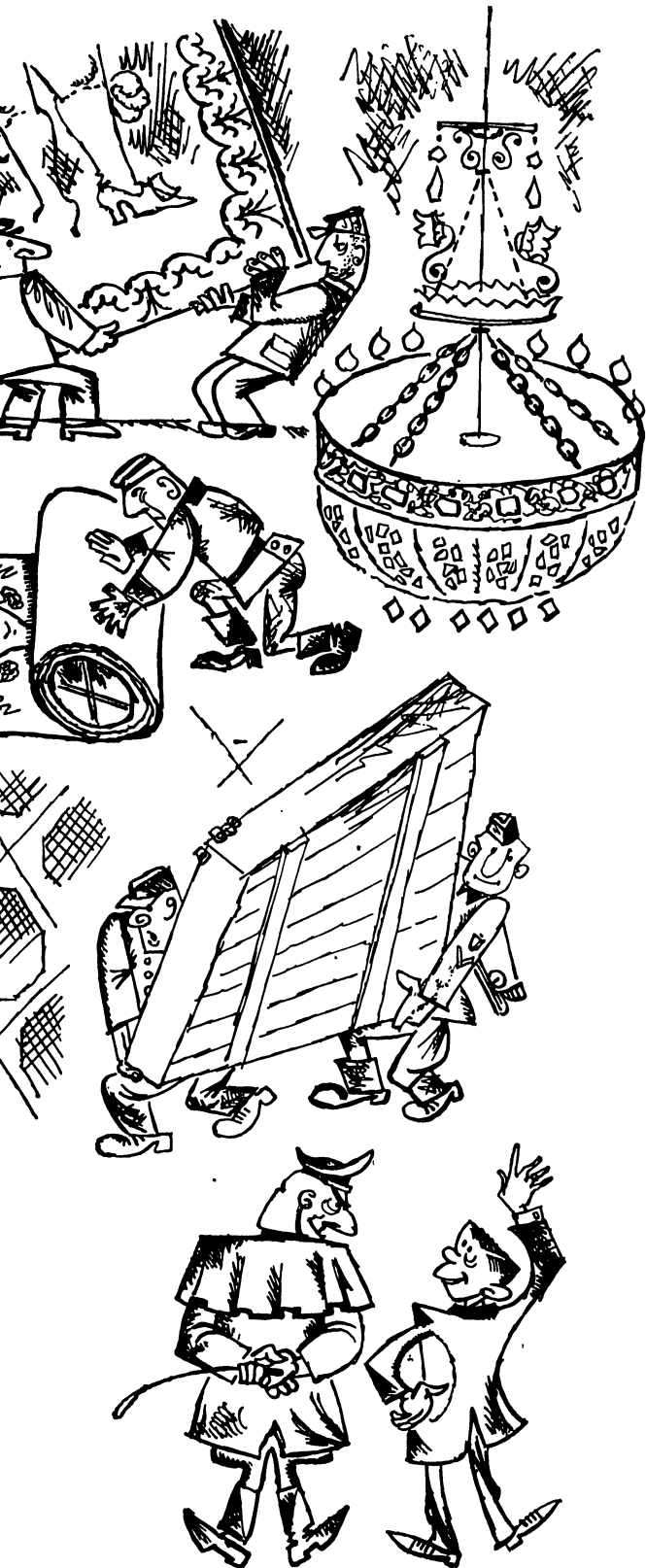
ни майже не брали участі. Графиня Б. вже давно перестала свердлити мене очима — загальна атмосфера аж ніяк не сприяла виникненню романтичного настрою.

Настала ніч, і в палаці запанувала тиша. Я довго лежав у ліжку не в силі поворухнутися. Нараз, не думаючи, що роблю, я зірвався на ноги і в самій піжамі тихо зійшов вниз. Ввімкнувши світло, я почав мандрувати від картини до картини, ніби бачив їх вперше.

Графські предки дивилися на мене мертвими очима. Вправні пензлі різних майстрів добре відтінили характер кожної постаті. З мережаних жабо, кармазинових кунтушів, фантастичних делій і фраків різних кольорів проглядала історія роду, а відтак історія Польщі. Ось один з предків графа в рицарському обладунку, з піднятим забралом, стиснувши сильною рукою ефес меча, ніби повторював знамениті слова Людовіка XIV: «L'Etat c'est moi»¹. Для досягнення мети вони ладні були на все. Вони створили окрему етику і мораль, вони мали специфічне поняття про честь, а всілякі злочини і зраду своєї країни виправдували «інтересами держави». Інколи дорога до влади і слави вела через звичайне звідництво. Адже один предок станіславської епохи прославився тим, що підсунув свою дружину королю, який охоче користувався з таких послуг. А ще інший по черзі присягав на вірність чотирьом владикам, і так само по черзі зраджував їх. Портрет мого хазяїна, одягненого в бездоганний фрак, перепасований блакитною стрічкою Білого Орла, висів на почесному місці в портретній галереї. Я найдовше затримався біля нього, силкуючись пригадати, за що граф отримав найвищу відзнаку? Можливо, за те, що приймав у себе різних коронованих мужів? Може, це і не зовсім так, але я чомусь пригадав, що й знаменитий Бісмарк, «залізний» канцлер Німеччини, свого часу одержав з рук папи орден Божого Ягняти. А проте в історії культури не було більшого хама. Так само імператор Вільгельм II Гогенцоллерн, що мав ледве не всі відзнаки світу і був членом ордену Мальтійських кавалерів і ордену Тамплієрів. Все це не перешкодило йому розв'язати першу світову війну і підготувати ґрунт для гітлеризму. Взагалі, всі владики світу і представники аристократичних родів надзвичайно легко здобували нагороди, яких аж ніяк не заслуговували. Щоб заслужити таку відзнаку, простий смертний мусив зробити справді героїчний подвиг, а то й накласти при цьому головою. В такому випадку його нагороджували посмертно. А цих — майже в

¹ «Держава — це я» (франц.).

колиці. Мабуть, за те, що зволили народитися.

Як тінь, я вийшов з галереї і зупинився на порозі банкетного залу, ввімкнувши всі лампи. Кришталеві люстри виблискували всіма барвами райдуги, а на темних полотнах майстрів середньовіччя грало життя. Оголені тужаві рубенсівські дівчата, відьомські обличчя Тіціана та Рембрандта, шляхетні образи Ель-Греко і Веласкеса, інтимні пейзажі Россі де Тіволі; у напівокруглих нішах стояли статуї і скульптури Торвальдсена, Родена і Лагуні. Над дверима у пишних позолочених рамах темніли картини Ван-Дейка, Гойї, Боттічеллі, Гольбейна і Дюрера. Мозаїчний паркет з гірського дубу і ясена блищав, як срібло. І нараз мені видалося, ніби з балкона, оздобленого плафонами, залунали перші такти «Імператорського вальса» Штрауса. Незримий смичковий оркестр грав чарівну мелодію, а порожній дості зал заповнили кружляючі пари. Ось граф, одягнений у фрак, танцює з герцогинею Кентською, яка безпорадно обводить очима натовп, щоб не дивитися на гидке обличчя мого хазяїна. Поряд з ними віртуозно кружляє знаменитий полковник Венява, притискаючи до себе княгиню Радзивілл. Полковник, як завжди, вже п'яний, але на ногах стоїть твердо, очі його переможно блищать. Можливо, він зумів позичити в когось грошей і вважає, що підкорив увесь світ. Я ніколи не міг йому відмовити, і він завинив мені чимало грошей.

Я погасив світло і вийшов на терасу. Мимоволі окинув оком простір, залитий місячним сявом. Земля, ліси... Але їх не можна запакувати в скрині і вивезти. Якщо навіть вирубати ліс, то на місці старих дерев виросте молодняк. І знову шумітиме ліс. На превелике здивування, я відчув радість. Я від'їжджав з графом, який забрав свою власність, і все ж почував себе злодієм. Мене не приваблювала дорога, яка відкривалася переді мною. Це був шлях Ридз-Смігли. Це був шлях Мосціцького, який став громадянином Швейцарії і власником будинку в Лозанні. Невже ж і я подібний до них?

Повернувшись до себе в мансарду, я довго не міг заснути. Тільки на ранок мене здолав сон. Та спав я недовго — мене розбудив стукіт молотків і вищання пилкок. Я зійшов вниз. Кілька десятків робітників, знятих з тартаків і винокурні, разом з усіма слугами палацу пакували картини, килими, гобелени і скульптури. Вони вносили в кімнати величезні скрині з тирсою і клоччям, стоси пакувального паперу і мотки мотуззя. Люди працювали мовчки, з якоюсь суворістю зосередженістю. Подекуди в натовпі робітників зеленів німецький мундир, з-під сталевого шолома дивилися скляні очі.

Адміністратор, оточений офіцерами, глухим голосом віддавав розпорядження. Він байдуже глянув на мене і одвернувся. Граф і гості залишалися в своїх апартаментах. Як завжди, я обслуговував їх. Тільки сьогодні вони мовчали. Вони були якісь зосереджені. Навіть німецькі офіцери зустрічали мене похмурим поглядом. Цьому не доводилось дивуватись — Третій рейх розвалювався, «фюрер» лютував від безсилля. Хребет потвори був переламаний. Тільки ад'ютант Герінга, який вже раз гостював у палаці перед війною, білявий молодик з обличчям ефеба, улесливо посміхаючись, зауважив, що німці, як і належить, рятують культуру інших народів. Я згадав Варшаву і бомби «люфтваффе», скинуті на сотні міст, і подивився на ефеба з іронічною посмішкою. Проте він не зрозумів мене і просторікував далі про те, що Червона Армія знищить все у Польщі.

Цілий день пакували і вантажили на поїзд, що стояв на запасній колії, скрині — шістсот скринь. Не було змоги забрати все графове рухоме майно, вибирали тільки найцінніше. Нарешті, все було закінчено, робітники пішли, а поїзд вивели на головну лінію. Ми мали їхати через Австрію до Швейцарії, а звідти — в Америку. Від'їзд був призначений на ніч, з огляду на безпеку, хоча на білих дахах вагонів і червоніли величезні хрести.

Ввечері, напередодні від'їзду, я попросив графа звільнити мене на кілька годин. Він мовчки кивнув головою і замкнувся в своєму кабінеті. Я дістав з буфета пляшку мартеля, чарку і чашку з зернятами чорної кави. З усім цим я подався нагору до своєї кімнати. На всяк випадок накрутив будильник і почав пити. Однак алкоголь не діяв. Я довго залишався тверезий. Якусь хвилину мені захотілося попрощатися з людьми, яких знав протягом багатьох років, але я одразу ж відігнав цю думку. Це було без-

глуздя. За півгодини до від'їзду я освіжився одеколоном, взяв свій рюкзак, плащ і пішов на вокзал, що кишів людьми.

Поїзд стояв під парами, з погашеними фарами. Шоломи солдатів, що нерухомо застигли з обох боків товарних вагонів, блищали під місячним світлом. Саме засували важкі двері, пломбували замки орлом із свастикою. Озброєна варта розмістилася у вежах, влаштованих на дахах вагонів і на передніх платформах. З вікон графського салону, затінених шторами, просочувалися вузькі пасма електричного світла. Люди говорили пошепки, як на похороні. Обличчя офіціантів і слуг були бліді і перелякані. Багатьох з них доля зв'язала з графським родом, бо служили йому з діда-прадіда. І от настав крах багатолітніх традицій. Світ змінився, і вони не знали, чи знайдеться для них місце в ньому. Пригнічений настрої передавався від одного до одного, поки не заволодів усіма. Навіть унтер-офіцери подавали солдатам команду притишеними головами.

Нарешті у товаристві ад'ютанта Герінга і двох вищих есесівських офіцерів вийшов граф. За ними плентались князь Р. з дружиною і графиня Б. з батьком. На мить крізь широко відчинені двері салону вирвалося світло — і згасло. Нічну тишу сколихнув далекий гуркіт гармат. На обрії зоряне небо лизали довгі білі промені прожекторів. Темнів ліс.

Я застиг перед вікном салону. Біля мене пройшов якийсь залізничник, прямуючи до паровоза. В цю мить з вагону я почув голос графа:

— Леоне!

Я швидко кинув у відповідь:

— Вже йду, пане граф!

Поїзд рушив.

*З польської переклав
Костянтин БІЛИНСЬКИЙ*

